

Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst Onderwijs in stad en land van Breda tussen 1500 en 1800, in het bijzonder de Franse scholen

door

TON KAPPELHOF

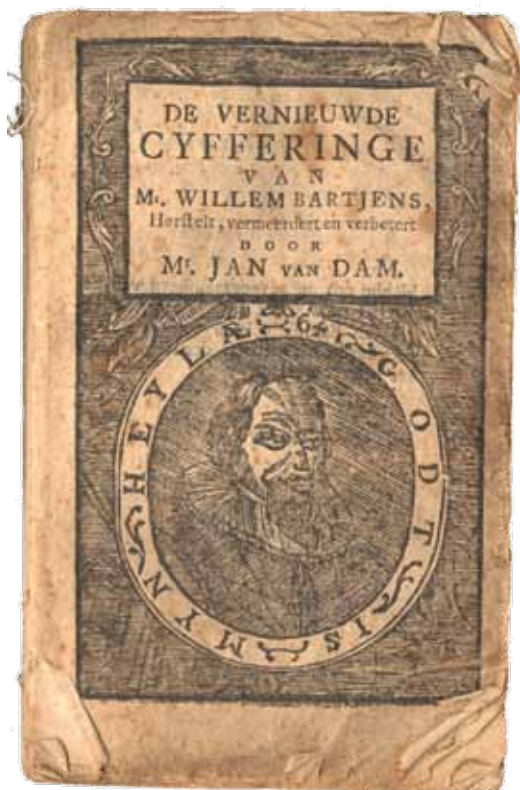
Rekenen volgens Bartjens

Als tien last rogge 1306 gulden 15 stuivers en 4 penningen kost, hoeveel kost dan vier last? Het goede antwoord op deze vraag luidt: 392 gulden nul stuivers en negen en een vijfde penning (in cijfers: 392-0-9 1/5). Aldus som nr. 40 in het boek 'Cijfferinghe' dat voor het eerst in 1604 verscheen en geschreven was door Willem Bartjens.¹ Mijn zakjapanner geeft als goede uitslag van deze rekensom aan: f 392,028 maar Bartjens rekt niet met decimalen; hij laat zijn leerlingen met breuken rekenen ofschoon de decimaal juist in die tijd werd uitgevonden door Simon Stevin. 'Cijfferinghe' was een schoolboek om rekenen uit te leren. Het werd voor het eerst op de pers gelegd in 1604 en hield het uit tot rond 1750, toen het vervangen werd door een 'moderne' methode van rekenen die meer was gegrondvest op de wiskunde. Veel kinderen werden er mee afgebeeld, want meester Bartjens maakte het de leerling die wilde leren 'cijferen' niet gemakkelijk. Bovenstaande som is nog simpel, het kan veel moeilijker. Ouders die wilden dat hun kinderen rekenonderwijs kregen, betaalden een hoger schoolgeld, maar wie ten langen leste zijn bartjens kende was als het om rekenen ging niet meer voor een gat te vangen.

Onderwerp van dit artikel

Meester Bartjens leefde van 1569 tot 1638. Onbekend is waar hij geboren werd, we weten wel dat hij in 1591 in Amsterdam een school opende en in 1618 naar Zwolle verhuisde om daar hoofd van de stadsschool te worden. Zijn oudste zoon trouwde met de dochter van Zacharias Heyns, een andere schoolmeester, wiens vader Peeter Heyns van Antwerpen naar het noorden was gevlucht en in Haarlem een zogenaamde Franse school dreef.² Het belangrijkste verschil met de 'gewone' nederduitse school was dat de kinderen daar op zijn minst Franse les kregen, terwijl er ook chiquere en duurdere Franse scholen bestonden waar alle lessen in het Frans gegeven werden en het verboden was om 'duits' te praten.³

Franse scholen waren er ook in Breda en de Baronie. Over dit schooltype is nog maar weinig bekend. In 1983 vond Willem Frijhoff dat dit soort scholen beter moest worden bestudeerd, maar sedertdien is er maar weinig over dit onderwerp gepubliceerd.⁴ Voor Breda en omgeving geldt dat in nog sterkere mate. In het jaarboek *De Oranjeboom* is tot nu toe maar één artikel verschenen over het onderwijs, en dat gaat dan nog over de negentiende eeuw. Wel wordt in sommige artikelen terloops over het onderwijs gesproken.⁵

- 1 Willem Bartjens opende in 1591 een Franse school in Amsterdam. In 1604 publiceerde hij een rekenboek, dat twee eeuwen in gebruik zou blijven. Hierboven het titelblad van een vernieuwde uitgave van het boek. (bron: Wikipedia).

In dit artikel willen we een begin maken met de opvulling van deze leemte. Aangezien het onderwijs in het jaarboek nog maar nauwelijks aan de orde is gekomen, nemen we een aanloop die langer dan gebruikelijk is. Na een inleiding over de achtergrond en de hoofdlijnen van de ontwikkeling van het onderwijs in Nederland tussen 1400 en 1800, zomen we verder in op stad en land van Breda, waarbij we eerst het basisonderwijs behandelen en daarna de Franse school.

De Latijnse school, die voorbereidde op de universiteit, blijft buiten beschouwing omdat daar al eerder over is

geschreven door Nauwelaerts ⁶. We kijken soms even over de grenzen heen om te bezien hoe het stond met het onderwijs in nabije plaatsen zoals Antwerpen, Dordrecht en Tilburg. Tenslotte komen de Franse scholen in Oosterhout aan de orde. Daar ontstonden in de achttiende eeuw twee bloeiende Franse kostscholen voor jongens en meisjes.⁷ Uiteraard wordt alles afgesloten met een conclusie.

Verschriftelijking ⁸

In de late middeleeuwen treedt er in de samenleving een proces op dat wordt aangeduid als verschriftelijking. Steeds meer transacties worden op perkament en later ook steeds vaker op papier gezet. Het oude systeem van getuigen die als er moeilijkheden waren ontstaan konden worden opgeroepen om onder ede te verklaren wát er nu precies was afgesproken, had zo zijn bezwaren. Getuigen overleden, ze vertrokken naar elders of ze konden het zich niet meer zo goed herinneren en spraken elkaar tegen met als gevolg verwarring. Het had grote voordelen de afspraken op te schrijven. Nog beter was het dat te laten doen door of ten overstaan van instanties die gezag hadden: vorsten, bisschoppen, adellijke heren, pastoors, schepenbanken of notarissen. Het resultaat was een authentieke akte die als bewijsstuk kon dienen in een procedure. Het gevolg was dat er archieven ontstonden die zorgvuldig in een kist of kast werden opgeborgen. Wie daaraan mee wilde doen moest in elk geval

kunnen lezen en nog beter was het wanneer hij of zij kon schrijven. Een koopman die handel dreef op verre afstand en veel crediteuren en debiteuren had was genoodzaakt om een administratie bij te houden. Lieden die veel vast goed hadden waaruit renten en pachten werden getrokken moesten dat bijhouden. Een goed voorbeeld is de boedel van het sterfhuis van de Bredanaars mr. Yeman Cornelissen en zijn vrouw Marie Montens uit 1548. Het echtpaar had een bibliotheek, een bedrijfsarchief en een familiearchief. In de inventaris van het sterfhuis wordt de inhoud van deze drie databestanden uitvoerig beschreven.⁹

De Opstand die Brabant vanaf 1572 hard raakte, leidde tot een explosie van plaatselijke belastingen en heffingen. Wilden de bestuurders van de dorpen hier wijs uit kunnen, dan moest er geadministreerd worden. Secretarissen, schepenen en de betere landlieden stelden kohieren en lijsten met ieders aanslag op en schreven wanneer alles was geëind en weer uitgegeven rekeningen uit. De oorlog bevorderde de verschriftelijking, niet omdat men dat zo leuk vond, maar uit barre noodzaak. Onder ouders groeide daarom de behoefte om hun kinderen naar school te sturen waar ze konden leren lezen en schrijven.

Onderwijs in Brabant in de middeleeuwen

Tijdens het vierde Lateraanse concilie van 1215 werd besloten dat elke belangrijke kerk een parochieschool moest hebben en dat deze door de pastoor geleid moest worden. Als er een kapittel was, kwam de leiding hem toe.¹⁰ In de late middeleeuwen wordt onderscheid gemaakt tussen de 'grote' en de 'kleine' school.¹¹ In de eerste werden alleen basisvakken gegeven zoals lezen, schrijven, wat rekenen en de eerste beginselen van het Latijn. Op de grote school werd de kennis van het Latijn verder uitgebouwd. Bijsterveld en anderen nemen op goede gronden aan dat in de late middeleeuwen in alle grote dorpen en stadjes een kleine school bestond. In de Baronie worden dorpsscholen of schoolmeesters vermeld in Roosendaal (in 1447), Ginneken en Princenhage (rond 1475) en Oosterhout (in 1489).¹² In westelijk Noord-Brabant bestonden grote scholen, later ook wel Latijnse scholen genaamd, in Breda, Bergen op Zoom en Geertruidenberg.¹³ Het Latijn was de taal van de kerk én de *lingua franca* van christelijk Europa. Naarmate er meer talen en dialecten gesproken werden en er meer handel en verkeer kwam, nam de behoefte aan een taal die iedereen kon spreken toe. In de middeleeuwen was het Latijn de omgangstaal onder intellectuelen, een kleine groep die vrijwel helemaal samenviel met de geestelijkheid. Wie de Latijnse school had doorlopen kon zich in deze taal uitdrukken en daarmee ook, als hij wilde, zich tot priester laten wijden of als dat te veel was zich de kruin laten scheren waardoor men tot de geestelijke stand behoorde en alle voordelen van deze status kon genieten.

Het idee van de humanisten: alle kinderen moeten naar school

Nederlandse humanisten zoals Agricola (1443-1485) en Erasmus (1466-1536) waren er erg voor dat de jeugd naar school ging om daar te leren hoe een goed christen moest leven. Zeker zo belangrijk was volgens hen dat de kinderen goed

- 2 In Brugge staat een beeld van Juan Luis Vives. Hij benadrukte het belang van onderwijs aan arme kinderen. Hij werkte een tijdlang voor de Nassaus in Breda en was de huisleraar van Mencía de Mendoza. (bron: Wikipedia).

Latijn leerden en niet het middeleeuwse latijn waar zij veel op aan te merken hadden. Vooral Erasmus had allerlei ideeën over hoe het onderwijs moest worden ingericht. Volgens Nauwelaerts was hij ‘de eerste theoreticus en practicus van het onderwijs en opvoeding’.¹⁴ In zijn *Lof der Zotheid*, een boek dat in 1509 in enkele dagen werd geschreven en bestemd was voor zijn vriend Thomas More, beschrijft hij allerlei vormen van dwaasheid zoals die door mensen om hem heen beoefend werden. Een van die dwaasheden was het ambt van schoolmeester. Hij schrijft over hem of haar (de ik-figuur is de Dwaasheid zelf):

Ik ga mij bezighouden met hen die onder de mensen de schijn der wijsheid ophouden [...] Onder hen nemen de schoolmeesters de eerste plaats in die stellig het rampzaligste, ellendigste en bij de goden meest gehate mensenslag zouden vormen als ik niet de nadelen van hun allerongelukkigst beroep met een goedaardig soort waanzin zou verzachten. [...] Scholen?! – Neen, zorgenpakhuisen, tredmolens en martelkamers, temidden van troepen kinderen, oud door de inspanningen, doof van het geschreeuw, ziek van het vuil en de winden; dank zij mij [de Zotheid] echter vinden zij zichzelf de meest bevoorrechte mensen. Zo tevreden zijn ze met zichzelf wanneer ze de angstige schare met dreigend gezicht en dreigende stem schrik aanjagen, wanneer ze de ongelukkigen met rietjes, roeden en zweepen aframmelen en wanneer ze op alle mogelijke manieren hun willekeur botvieren.¹⁵

Erasmus doet in dit boek twee dingen tegelijk: hij uit kritiek op allerlei groepen mensen zoals schoolmeesters, maar ook theologen tot zelfs kardinalen en de paus toe, maar tegelijkertijd doet hij dat met een knipoog. Hij zegt: als je goed kijkt naar wat ze doen, lijken het wel mensen. Het leven is een spel, een *act*. Zó gedragen zij zich. Dat is helemaal niet erg, want zonder al dat dwaze gedrag zou de wereld niet kunnen bestaan. De perfectie is maar een norm waarnaar we mogen streven, maar waarvan we niet moeten denken dat die ooit realiteit zal worden. Erasmus maakt ook duidelijk dat het leven bestaat uit tegenstellingen: tegenover alle ellende van schreeu-

wende kinderen staat de schoolmeester die de kinderen er van langs geeft als hij dat nodig vindt. Erasmus stelt het beroep van schoolmeester voor als een hondenbaan. De kinderen zijn lastig en dus is het begrijpelijk dat er af en toe gemept wordt.

Een tijdgenoot die het belang van onderwijs benadrukt is Juan Luis Vives, een Spanjaard van geboorte die met Erasmus bevriend is en vanaf 1528 tot aan zijn dood in Brugge woont. Hij hamert erop dat ook kinderen van arme ouders naar school moeten.¹⁶ Deze ideeën vinden een uitweg in een wet uit 1531 van keizer Karel V die gericht is op een nieuwe aanpak van het armoedeprobleem.¹⁷ De vorst verordoneert dat kinderen van arme ouders naar school moeten, of ze nu willen of niet. Ze moeten een ambacht leren en op zondag naar de kerk gaan, zodat ze al vroeg leren hoe ieder mens zich hoort te gedragen. Ontzag voor God en arbeidzaamheid, dat zijn dingen die de jonge mens al vroeg moeten worden bijgebracht. Voorgescreven wordt ook dat de kinderen goed gekleed moeten zijn en geen schurft of luizen bij zich mogen hebben. Een goede persoonlijke hygiëne is een onderdeel van de nieuwe ideale mens.

Groeiende behoefte aan meer onderwijs

Er zijn enkele aanwijzingen dat in de zestiende eeuw de behoefte aan meer en beter onderwijs onder bestuurders en ouders verder toenam. In 1563 wendden het stadsbestuur van Breda, de dorpsbesturen van Gilze en Baarle en de gezamenlijke bewoners van het land van Breda zich tot de abdis en de jonkvrouwen van het kapittel van Thorn en aan hun heer, prins Willem van Oranje, met een rekest.¹⁸ Er is een probleem: veel armen onderrichten hun kinderen niet in het christelijk geloof en de jongens en meisjes krijgen geen vakopleiding. Thorn heeft in de Baronie een rijk bezit aan tienden. De boeren moeten ieder jaar 10 procent van hun oogst afstaan aan de abdis en haar hoogadelijke dames die daar ver weg in het Maasland een goed leven van leiden. Een ander deel gaat naar de pastoors die door de dames worden aangesteld, en ook die hebben het goed. Zij kunnen daar best een stukje van missen, want 'het is goddelijk en redelijk dat wat de pastoor van zijn inkomen overhoudt, dat hij dat laat toekomen aan de armen en de kerk'.¹⁹ In concreto wordt gevraagd om een gedeelte van de Thornse tienden te incorporeren bij het Bredase gasthuis. Dit kan er dan voor zorgen dat de arme kinderen uit Breda, Baarle en Gilze in het christelijk geloof worden opgevoed en een ambacht leren. Willem van Oranje belooft er wel wat aan te doen maar de abdis, Margaretha van Brederode, doet een beroep op de prins, die beschermer is van het kapittel, om de bezittingen van de dames te ontzien.²⁰ Van het plan is niets terecht gekomen omdat de abdis er weinig voor voelde, maar ook omdat de Opstand en de daaruit voortkomende oorlog die in 1566 losbarstten, alles in de war schopten. Uit het rekest blijkt dat men in de stad en het omringende platteland goed onderwijs, met name voor arme kinderen, zeer belangrijk vond. De jeugd moest worden opgevoed tot goede christenen die met werken hun brood konden verdienen.

Een andere duidelijke aanwijzing zijn akten waarin de zorg voor weeskinderen of halfwezen wordt geregeld. In 1599 regelt in Oosterhout Cornelis Geerit Janszoon weduwnaar van Geertruydt Cornelis Matthys Hendrikcxdochter de zorg voor zijn

vier kinderen Geerit, Cornelis, Mayken en Jenneken. Hij belooft ten overstaan van schepenen van Oosterhout dat hij voor hen zal zorgen totdat zij 20 jaar oud zijn. Een onderdeel van deze zorg is dat de jongens naar school moeten om te leren lezen en schrijven en dat de dochters moeten leren naaien. Wanneer de kinderen 20 jaar oud zijn, krijgen zij hun moederlijk erfdeel ter waarde van 50 gulden en als zij trouwen nog één koe erbij.²¹ De clause over het onderwijs en een bepaling dat de jongens een ambacht moeten kunnen leren is zeer gebruikelijk in dit soort akten. Men vond het op het platteland van de Baronie rond 1600 normaal dat jongens leerden lezen en schrijven en een vak moesten kennen, terwijl het voor meisjes voldoende werd geacht dat zij leerden handwerken. Deze zorg was geen zaak van de elite, maar strekte zich in elk geval ook uit tot de landbezittende middenklasse.

Het effect van onderwijs

Hoog en laag hechtten dus een toenemend belang aan goed onderwijs. Maar hebben al die wetten, pleidooien en vermaningen ook wat uitgehaald? Nam het opleidingsniveau van de bevolking toe? Als we dat zouden willen weten, kunnen we kijken naar de ontwikkeling van het alfabetisme. Kwamen er tussen 1500 en 1800 meer mensen die konden lezen of nog beter konden lezen en schrijven en hoe zat het met de rekenvaardigheid? Het tot nu toe verrichte onderzoek is schaars en geeft maar een gedeeltelijk antwoord. In Amsterdam kon rond 1630 57% van de bruidegoms en 32% van de bruiden schrijven, althans zijn of haar handtekening zetten onder de trouwakte. Later nam dit aandeel gestaag toe.²² Uit ander onderzoek is gebleken dat mannen vaker konden schrijven dan vrouwen en dat protestanten meer gealfabetiseerd waren dan katholieken of joden. De Wageningse historicus Ad van der Woude verrichtte een groot onderzoek naar het alfabetisme in Nederland tussen 1813 en 1819.²³ Het aandeel niet-tekenende bruidegoms was het hoogste in Noord-Brabant (mannen 34%) en het laagste in Groningen (25%). Voor de vrouwen lagen deze percentages veel hoger en was Limburg de hekkensluiter (58%) op de voet gevolgd door Noord-Brabant (51%) en Drenthe het laagste (25%). Met een slag om de arm mogen we stellen dat rond 1800 75% van de mannen en 60% van de vrouwen kon schrijven, al zat dit vaak maar een beetje geweest zijn. Evenals in 1630 zijn mannen en protestanten meer gealfabetiseerd dan vrouwen en katholieken. Het alfabetisme was het hoogst in de drie noordelijke provincies, het laagst in de twee zuidelijke. In een Europese context bezien was rond 1800 in Nederland en andere lutherse en calvinistische landen in Noord-Europa de alfabetiseringsgraad hoog.²⁴

Een factor die deze verschillen voor een deel verklaart is het protestantisme. Door de Reformatie werd de Nederduits Gereformeerde Kerk in de Republiek der Verenigde Provinciën in de zeventiende eeuw het grootste kerkgenootschap. Bovendien kreeg deze kerk de positie van semi-staatskerk. De wetgever bevoordeelde haar, terwijl staat en kerk vaak samenwerkten onder andere op onderwijsterrein. Het zelf lezen van de Bijbel nam in deze kerk een centrale plaats in. Op zondag zongen de gelovigen de psalmen in het Nederlands en preekte de dominee aan de hand van bijbelteksten. Goed in de leer zijnde gereformeerden kenden grote delen van de Bijbel uit hun hoofd, en áls men zich al de aanschaf van een boek kon veroorloven,

dan was dat de statenbijbel. Het was dus noodzaak jongens en meisjes al vroeg te leren lezen. De katholieke godsdienst hanteerde andere prioriteiten. Het zelf lezen van de Bijbel werd de gelovigen ontraden want dat kon gemakkelijk tot verkeerde denkbeelden leiden. De katholieken en hun clerus leefden zich uit in uitbundig ritueel, omlijst door fraaie muziek. Er werd gezongen, men liep mee in processies en brandde kaarsen voor heiligenbeelden, allemaal zaken waar rechtgeaarde gereformeerden een hekel aan hadden. Calvijn zag wel graag dat gemeenteleden in de kerk zongen, begeleiding door een orgel achtte hij echter niet nodig, laat staan dat er in de kerk andere instrumenten werden gebruikt.

Onderwijs in Antwerpen en Breda tot 1590

In de grootste Brabantse stad Antwerpen bestond sinds 1468 –of mogelijk al eerder– een gilde van schoolmeesters. Wie geen lid was van dit gilde mocht geen school houden. In 1579 werd een nieuwe verordening op de scholen uitgevaardigd omdat een door Willem van Oranje kort daarvoor getroffen regeling, waarbij beide godsdiensten, de katholieke en de gereformeerde, in het openbaar mochten worden uitgeoefend, voor verwarring had gezorgd. Gereformeerde schoolmeesters die geen lid waren van het gilde, waren een school begonnen.²⁵ De verordening scherpt nog eens in dat men eerst lid moet worden van het gilde, anders mag niemand school houden. Alleen poorters van de stad kunnen lid worden en wie een school wil beginnen moet zich melden op het stadhuis waar door het stadsbestuur benoemde commissarissen de kandidaten examineren, dat wil zeggen onderzoeken of de nieuwbakken meester zijn vak wel kent. De eisen waaraan zij moesten voldoen worden verder niet omschreven; er was dus geen sprake van diploma's. Mannen moesten ten minste 25 jaar, vrouwen ten minste 20 jaar oud zijn. Weduwen van een schoolmeester mochten na de dood van hun man de school voortzetten, maar wanneer zij hertrouwden verviel de vergunning. De verordening maakt melding van kostkinderen, leerlingen die bij de meester in huis wonen en aan zijn tafel eten, iets waarvoor uiteraard betaald werd.

Dankzij een bewaard gebleven register uit 1579-1580 weten we dat deze stad met ongeveer 100.000 inwoners toen 73 schoolmeesters en 58 schoolmeesteressen had.²⁶ In die periode werden er tien nieuwe meesters en twee meesteressen opgenomen in het gilde. Vermoedelijk waren dat vooral gereformeerden die een school waren begonnen en zich nu moesten aanmelden omdat ze anders in strijd met de nieuwe verordening handelden. Bijna alle nieuwe leden konden niet alleen les geven in lezen en schrijven, maar ook in rekenen, Duits en Frans en een enkeling bood ook nog Latijn aan. De witzusters, een congregatie van vrouwelijke religieuzen, gaven ook onderwijs.

In Breda is de school in de late middeleeuwen een zaak van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk én van de heer, die het kapittel controleerde. In de van rond 1420 daterende statuten staat dat het bestuur van de school een zaak is van de heer.²⁷ Hij benoemt het personeel en de cantor, een lid van het kapittel, die weer boven de directeur, de *rector*, van de school staat. In 1479 blijkt echter dat er naast de officiële school ook particuliere scholen zijn voor jongens en meisjes.²⁸ Dit is wel

toegestaan, maar de meesters of meesteressen moeten daarvoor jaarlijks aan de stadschool een geldbedrag betalen. Ze hoeven echter niet te betalen voor meisjes die de meesteressen om Gods wil, dus voor niets, les geven.

Onderwijs op het platteland van de Baronie tot 1590

Aan het eind van de zestiende eeuw hadden op het platteland rond Breda veel dorpen een schoolmeester die door het dorpsbestuur werd aangesteld en een vast salaris kreeg uitbetaald, terwijl de kinderen daarnaast schoolgeld moesten meebrengen. De dorpen bedongen doorgaans dat de meester de arme kinderen *pro Deo* (voor niets) onderwees. Een voorbeeld is Oosterhout waar in 1583 het vrijheidsbestuur een contract voor vier jaar sluit met meester Jan van Mechelen.²⁹ Hij zal de jeugd onderwijs geven en krijgt daarvoor een jaarsalaris van 50 gulden. Daar komen nog emolumenten van de kerk bij en het schoolgeld dat de jongens en meisjes betalen en dat vier stuiver per kwartaal bedraagt. Arme kinderen geeft hij les om Godswil. Een bijzondere bepaling is dat de meester mag stoppen met zijn werk als zijn salaris niet op tijd wordt uitbetaald. Dat hing samen met de oorlog die juist in deze jaren enorme verwoestingen aanrichtte op het Brabantse platteland. In 1588 sluiten de bestuurders van Oosterhout weer een contract met een andere meester, Jan de Vos Janszoon van Ekeren.³⁰ School en meesterswoning vormen één gebouw(tje) dat ten noorden van de kerk staat en voorzien is van een groentetuin. Niemand anders mag in Oosterhout schoolhouden behalve Van Ekeren en de meesters in Dorst en Den Hout. Salaris en schoolgeld zijn hetzelfde als in het vorige contract. Om het ambt wat aantrekkelijker te maken wordt de meester vrijgesteld van wachtlopen en plaatselijke belastingen, die toen zeer drukkend waren. Mocht hij gevangen genomen worden door rondtrekkende soldatenbenden, dan betaalt de magistraat zijn losgeld. Hoe slecht de tijden ook waren, het Oosterhoutse vrijheidsbestuur hield de school in stand, wat nog een aanwijzing is dat bestuurders en ouders het basisonderwijs belangrijk vonden.

In de late middeleeuwen was het bestuur van de school derhalve een zaak van drie partijen: de pastoor of het kapittel, de heer en het bestuur van stad of dorp. Ieder deed wat en betaalde een deel. De vierde partij waren de ouders: zij hadden geen directe zeggenschap over de school en betaalden schoolgeld. Het onderwijs was dus niet gratis. Wat de ouders wel konden doen, als zij niet tevreden waren over de school, was hun kinderen naar een andere school sturen.

Onderwijs in Breda en omgeving van 1590 tot 1648

Wanneer Breda in 1590 na de list met het turfschip in staatse handen komt, wordt de gereformeerde kerk er de officiële kerk. Het kapittel wordt opgeheven en de stadsschool wordt helemaal een zaak van de magistraat. In 1597 vaardigt graaf Maurits van Nassau als administrateur van de Baronie een verordening uit op het huwelijk en het onderwijs.³¹ Niemand mag school houden zonder eerst van de magistraat een vergunning te hebben gekregen. De boeten op overtreding zijn hoog: f 50 voor de eerst maal, oplopend tot f 200 bij de derde maal. De magistraat mag niet

toelaten dat de meesters schoolboeken gebruiken die in strijd zijn met de gereformeerde religie.

In 1643 komt de broer van Maurits, Frederik Hendrik met een nieuwe meer uitgebreide verordening op alle scholen in de stad Breda, dus Franse, Nederduitse en rekenscholen.³² Het stuk is gedrukt en de magistraat heeft de prins van advies geëind. In de aanhef wordt als reden voor deze nieuwe wet opgegeven dat het onderwijs belangrijk is, want de kinderen 'zijn het zaad waar alle geschiktheid in de kerk en de staat van moet worden verwacht.'³³ De bepaling van 1597 omtrent de vereiste vergunning blijft bestaan, toegelaten meesters moeten een eed afleggen. Schoolmeesters en schoolvrouwen mogen geen boeken gebruiken 'de Christelijke Gereformeerde Religie contrariërende', met name geen partijdige of bijgelovige boeken want daardoor wordt de jeugd bedorven. Het wordt de meesters verboden les te geven in Latijn en Grieks, want die vakken zijn het monopolie van de Latijnse school. De lessen vangen aan en worden afgesloten met het Onze Vader of de artikelen van de geloofsbelijdenis. De gereformeerde catechismus moet ook worden onderwezen, maar ouders die daar bezwaar tegen hebben mogen hun kinderen daarbuiten houden. De meesters moeten de kinderen wel zo veel mogelijk naar de gereformeerde kerk sturen. Jongens en meisjes zitten in de school van elkaar gescheiden. Meesters die jongens in de kost houden mogen geen meisjes in huis opnemen die ouder zijn dan negen à tien jaar. Voor het toezicht op alle scholen komt er een commissie die bestaat uit een predikant en twee leden van de magistraat. De leden van deze commissie worden *scholarchen* of curatoren genoemd. Zij mogen de school maandelijks inspecteren of vaker als zij dat nodig vinden.

De verordening van 1643 is uitvoeriger dan die van 1597, maar er staat ook veel niet in wat we graag zouden willen weten. Het lesprogramma, de te geven vakken, het lesrooster, de boeken, daarover wordt niets geregeld en dat maken de meesters of meesteressen dus zelf uit, al of niet in overleg met de *scholarchen*. Hoe deze commissie van toezicht heeft gewerkt weten we ook niet omdat er geen archief van bewaard is gebleven. Ten aanzien van de religie is de regeling van 1643 ambivalent: de meesters moeten de gereformeerde catechismus onderwijzen -de katholieken hadden een eigen catechismus- en de kinderen naar de gereformeerde kerk laten gaan, maar ouders die dat niet willen mogen hun kinderen opdragen de catechismusles over te slaan. De meerderheid van de bevolking van de stad was toen katholiek. Voor hen was de barrière om hun kinderen naar scholen met een vergunning te sturen nu minder hoog. In de stukken van die tijd wordt echter geregeld gesproken over 'paapsche bijscholen' dat waren scholen zonder vergunning met katholieke meesters, waar de katholieke catechismus werd onderwezen en katholieke door de bisschop van Antwerpen goedgekeurde boeken werden gebruikt. Daar waren de predikanten natuurlijk op tegen.

De neiging om het onderwijs te reguleren nam rond 1640 toe. Ook voor de stad 's-Hertogenbosch stelde de Raad van State in 1640 een uitvoerige schoolverordening vast.³⁴ Voor het houden van een school was een vergunning vereist die moest worden aangevraagd bij het stadsbestuur. Alleen poorters die gereformeerd waren of die geregeld naar de gereformeerde dienst gingen kwamen daarvoor in aanmerking. De verordening stelt het maximale schoolgeld vast en bepaalt dat voor ex-

tra vakken als boekhouden, meetkunde en Franse taal de ouders een afzonderlijke afspraak moeten maken.

Onderwijs in Breda en Baronie na 1648

In 1648 wordt de Baronie definitief een onderdeel van Staats-Brabant dat weer tot de Republiek der Verenigde Provinciën behoort en rechtstreeks vanuit Den Haag wordt bestuurd. Het zijn de daar op het Binnenhof gevestigde Staten-Generaal en de Raad van State die het gebied besturen. In de praktijk vaardigen de Staten-Generaal af en toe een 'plakkaat' (wet) uit en doet de Raad van State het dagelijkse werk. Voor stad en baronie geldt echter een afwijkende regeling: de eveneens op het Binnenhof gevestigde Nassause Domeinraad doet in de Oranjeheerlijkheden wat de Raad van State elders in de Staats-Brabant doet. Kerk, onderwijs en armenzorg zijn beleidsterreinen die voortdurend op de agenda's van de Domeinraad en de Raad van State voorkomen.

In 1648 voert Den Haag in Staats-Brabant de Reformatie door. Het is de bedoeling dat de bevolking van het hele gebied gereformeerd wordt. De operatie is goed georganiseerd en er is geld genoeg: de opbrengst van de geconfisqueerde geestelijke goederen is namelijk geoormerkt voor kerk en school. In de Baronie gaat het vooral om de goederen van het voormalige kapittel van Breda. Uit de kas van de geestelijke goederen worden de salarissen van de predikanten betaald, terwijl de meeste schoolmeesters in stad en baronie een toelage krijgen op het salaris dat zij van het dorp ontvangen. Vanaf 1648 is het de prins van Oranje die als baron van Breda de schoolmeesters benoemt zonder dat dorpsbesturen of classis daar veel invloed meer op hebben.

In 1655 vaardigden de Staten-Generaal een wet op het onderwijs uit, het zogenaamde schoolreglement.³⁵ Dit wordt in 1725 vervangen door een nieuw reglement dat nauwelijks afwijkt van dat van 1655 en dat tot 1794 van kracht blijft. Het reglement gold voor alle generaliteitslanden, dus ook voor stad en land van Breda, zij het dat de Nassause Domeinraad daar de uitvoering ervan voor zijn rekening nam. Het reglement van 1655 maakt van het officiële onderwijs een gereformeerde zaak zoals hierna meer en détail wordt beschreven.

De schoolmeesters

De schoolmeesters moeten een vergunning hebben die wordt afgegeven door de Domeinraad. Dat kan pas nadat ze een examen hebben afgelegd voor de classis, een orgaan van de Nederduits Gereformeerde Kerk. Voor het eerst worden de eisen van bekwaamheid opgegeven: de kandidaat moet gedrukte boeken en handgeschreven brieven vlot kunnen lezen, met een goede hand kunnen schrijven, de psalmen goed kunnen zingen, en elementair kunnen rekenen. Het moeten vrome lieden zijn, goed op de hoogte van de grondbeginselen van de gereformeerde leer, en zowel zij als hun vrouwen moeten lidmaat van de gemeente zijn. Wie lidmaat wilde worden moest aan heel wat eisen voldoen en leven volgens de in de kerk geldende normen. Lidmaten vielen onder de kerkelijke tucht.³⁶ Een nieuwe schoolmeester moest de catechismus en de geloofsbelijdenis ondertekenen. Ook nu weer werd het meesters

3. De Dorpsschool van Jan Steen. Rechts tegen de muur een uil. Een jongetje biedt de uil een bril aan. Dit als een verwijzing naar het spreekwoord: *Wat is het nut van kaars of een bril als de uil niets wil zien?* Dit als een ironische verwijzing naar de leraren die net doen of ze de drukte in de klas niet opmerken. Het schilderij bevindt zich nu in de National Galleries of Scotland. (bron: <http://uploads3.wikipaintings.org/images/jan-steen/village-school.jpg>).

verboden hun beroep te combineren met niet passende bezigheden zoals een herberg houden, belastingen ophalen en belastingen pachten, terwijl ook alle bestuurlijke functies zoals die van schepen of gezworene niet compatibel werden verklaard.

De lessen en de leerlingen

De lessen beginnen en eindigen met een gebed. De schooltijden zijn van 's morgens acht tot elf en 's middags van één tot vier uur. De kinderen krijgen woensdagmiddag en zaterdagmiddag vrij, twee weken vakantie per jaar, terwijl het verboden wordt om op katholieke feestdagen vrij te geven. De katholieke kerk hield er toen nog een hele reeks feestdagen op na zoals onder meer Maria Boodschap (25 maart), St. Jan Baptist (24 juni), Maria Tenhemelopneming (15 augustus), Allerheiligen (1 november) enzovoort. De kinderen kregen les in bidden, de geloofsbelijdenis en de tien geboden, verder in lezen en dan schrijven, waarbij het lezen het eerst aan de beurt kwam en daarna het schrijven. De catechismus, die toen al met

het systeem van vraag en antwoord werkte, werd uit het hoofd geleerd en op zondag in de kerk overhoord. Er was les in psalmen zingen.

Over andere vakken laat het reglement zich niet uit. De classis stelt een lijst op van boeken die in de school mogen worden gebruikt. Katholieke boeken worden uitdrukkelijk verboden evenals typisch katholieke hobby's zoals rozenkransen, beeldjes, bid- en devotieprentjes die de kinderen niet mee naar school mogen nemen om daar aan andere kinderen te laten zien. De meesters worden ook verantwoordelijk gesteld voor het gedrag van de kinderen wanneer ze naar school en weer naar huis gaan. Uit de opsomming van wat er dan zoals niet mag blijkt wat voor soort kattenkwaad men toen graag uithaalde. Het gaat om: vloeken, vieze praat over seks en dergelijke, dobbelen, liegen, stelen, kaartspelen, met elkaar vechten, elkaar bijnamen geven en niet nader aangeduide vormen van oneerbaarheid. Kinderen mogen elkaar niet pesten. Dit wijst er op dat dit allemaal voorkwam. Hoe de meesters dit moesten controleren is een raadsel want hoe konden ze de kinderen die op het platteland van heinde en verre kwamen in het oog houden? De meesters mochten wel straffen, maar niet te hard. Het hanteren van de roede en de plak (een houten plank) was toegestaan, maar de grondregel luidde: de discipline moet niet te zacht maar ook weer niet te hard zijn. Doel moet zijn verbetering en de aard van de straf moet zijn afgestemd op de aard, de conditie en het karakter van het kind.³⁷ Het klinkt allemaal heel humaan, en zo was het ook bedoeld, maar het papier van de plakaten was zeer geduldig.

Arbeidsvoorwaarden

In de Meierij van 's-Hertogenbosch krijgen de schoolmeesters hun salaris uit de kas van de geestelijke goederen. Meestal is dat 200 gulden per jaar, heel wat minder dan een plattelandspredikant die 600 gulden krijgt, maar daar komt nog wel het schoolgeld bij en vaak allerlei klusjes zoals het bijhouden van het torenuurwerk, waarvoor de meester van het dorp een toelage van 30 tot 40 gulden per jaar ontvangt. In de Baronie krijgen de meesters, zoals ook voor 1648, hun salaris van het dorp en een toelage uit de kas van de geestelijke goederen. In 1770 heeft de vrijheid Oosterhout twee schoolmeesters in dienst, een in Middelwijk (het tegenwoordige Oosterhout) die 250 gulden als salaris ontvangt en een in Den Hout die het moet doen met 145 gulden.³⁸ De meesters heffen verder schoolgeld van de leerlingen, dus bovenstaande salarissen zijn een basisinkomen. Het schoolreglement stelt het tarief van het schoolgeld niet vast, maar bepaalt dat dit overeenkomt met het plaatselijk gebruik. Het dorp moet zorgen voor een vrije woning voor de meester en zijn gezin en voor een goed schoolhuis. Arme kinderen krijgen gratis onderwijs.

De praktijk van alledag

Het schoolreglement besteedt een heel hoofdstuk aan het weren van katholieke meesters en katholiek onderwijs. 'Papen' (= priesters), monniken, begijnen en kloppen en verder iedereen die niet gereformeerd is zoals de mennonieten en leden van allerlei sekten mogen geen onderwijs geven.³⁹ De reformatie van het platteland van Staats-Brabant mislukte echter volkomen. De bevolking in de honderden dorpen,

vrijheden en stadjes bleef stug doorgaan met naar de mis te gaan en gaf zich met hartstocht over aan in de ogen van de predikanten verderfelijke gewoonten zoals het branden van kaarsen op het graf van een overledene, het houden van processies en het knielen voor heiligenbeelden.

Het is de classis Breda, waaronder de stad en baronie vallen, die daar geregeld over rapporteert aan het naasthogere orgaan van de Nederduits Gereformeerde Kerk, de synode van Zuid-Holland. Af en toe wendt de classis zich ook tot de Domeinraad met een verzoek er wat aan te doen. De klaagzangen vangen kort na 1648 aan en gaan door tot 1794 toe. Zij zijn een interessante bron over katholieke religieuze praktijken. De rapporten gaan ook over het onderwijs. Als voorbeeld nemen we dat uit 1708⁴⁰. In de meeste dorpen bestaan katholieke bijscholen. In Oosterhout drijven kwezels veel bijscholen en houdt de koster van de katholieke schuurkerk ook school. In Dongen hield een kwezel de afgelopen winter een school die 50 tot 60 kinderen trok. In Roosendaal zijn 's winters veel katholieke bijscholen. In Chaam heeft de afgelopen winter een kwezel, die in de wandeling genaamd wordt de weduwe van de oude pastoor, in Ulicoten een school gehouden. De Leur met een levensvatbare gereformeerde gemeente heeft een goed lopende gereformeerde school, maar de schoolmeester is tot schepen benoemd, wat in strijd is met de wet. Er zijn in Etten nog drie bijscholen. Alphen heeft een katholieke bijschool en de officiële school. De gereformeerde schoolmeester heeft niets te doen want er komt geen enkel kind naar zijn school. In Baarle is de situatie eender: wel een schoolmeester, geen leerlingen. De katholieke meester woont in Baarle-Hertog, dus niemand kan hem aanpakken. In Breda zijn ook bijscholen en een verlopen lekenbroeder liep de huizen af om daarbinnen onderwijs te geven, maar de Bredase predikant ds. Noordberg heeft daar maatregelen tegen laten nemen. In Terheijden is de officiële schoolmeester geschorst, hij komt niet naar de kerk, houdt geen school en is dagelijks 'sat en vol'. Dit verwijst naar een klacht die nogal eens wordt geuit over kosters en schoolmeesters: zij zouden vaak aan de drank zijn, maar een expert als De Booy relativeert dat. Wanneer een meester veel dronk viel dat op in kleine gesloten dorpsgemeenschappen. De registers met besluiten van het dorpsbestuur of de kerkenraad maken er dan steeds weer melding van.⁴¹

De notulen van de classis Breda van 1685 maken melding van een gereformeerde schoolmeester in Princenhage die diaken is maar doodleuk katholieke schoolboeken gebruikt onder meer een ABC-boek dat door de katholieke censor is goedgekeurd en in Breda is gedrukt. De katholieke kinderen weigeren voor en na het begin van de lessen te bidden. De drukker van deze niet toegestane boeken, Cornelis Seldenslagh, wordt later door de Bredase magistraat op het matje geroepen. Het wordt hem verboden dit boek verder te drukken.⁴² Ook elders kwam het vaak voor dat gereformeerde schoolmeesters zich aanpasten aan een situatie waar bijna de gehele bevolking katholiek was. Zij schipperden en lieten in hun onderwijs elementen die voor katholieken en gereformeerden te storend waren weg. Er ontstond zo een soort neutraal, christelijk geïnspireerd onderwijs. Vermoedelijk deden de meesters dat ook om leerlingen te trekken, want hoe meer schoolgaande kinderen, hoe meer schoolgeld zij konden innen.⁴³

Plaats van de Franse school in het onderwijssysteem

De Franse school ontstaat vermoedelijk aan het einde van de vijftiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden. De Franse taal staat er centraal en niet, zoals bij de oudere met de kerk of een kapittel verbonden scholen, het Latijn. Het Frans nam in de late middeleeuwen steeds meer de rol van *lingua franca* over van het Latijn.⁴⁴ Het nieuwe schooltype leidde kinderen op die door hun ouders waren voorbestemd voor de handel of het bedrijf. Het is daarom niet verwonderlijk dat de oudste Franse school in Nederland die ik heb kunnen vinden, dateert van 1503 en gedreven werd door een schoolmeester die uit Brugge kwam, toen nog een centrum van internationale handel. Deze man Jacob van Schoonhoven genaamd kreeg in 1503 vergunning om in Amsterdam een school te houden waarin naast de gebruikelijke vakken de Franse taal werd onderwezen.⁴⁵ Steeds meer stadsbesturen spannen zich in om zo'n 'moderne' school binnen hun muren te krijgen. In de loop van de zestiende kregen veel grote Hollandse en Zeeuwse steden een Franse school.⁴⁶ Na de val van Antwerpen in 1585 kwam er een stroom van veelal gereformeerde Franse meesters op gang naar het noorden. In het begin van de zeventiende eeuw is de Franse school in Holland en Zeeland een normaal verschijnsel geworden.

Na 1650 daalt overal in de Republiek het aantal leerlingen van de Latijnse scholen sterk.⁴⁷ De Latijnse school krijgt een heel ander profiel. Voordien was het een vervolgschool op de basisschool met veel aandacht voor algemene vormende vakken en daarnaast veel Latijn en Grieks. Na 1650 werd het dé school voor de zoons van de bestuurlijke elite, de regenten en in Oost-Nederland de adel. Deze jongens gaan na de Latijnse school gevolgd te hebben naar een universiteit. Wanneer ze de studie daar afgesloten hebben, doorgaans met een promotie op stellingen of een dissertatie, komen zij terecht in het openbaar bestuur en de rechtspraak, ze worden predikant of vestigen zich als medisch doctor in een stad. De Latijnse school is voor de stadsbesturen een statusobject. In de Meierij van 's-Hertogenbosch hebben stadjes en vrijheden als Oirschot, Eindhoven en Helmond hun eigen Latijnse school. Die zijn weliswaar nauwelijks levensvatbaar, maar worden koste wat kost in stand gehouden. Er zijn nauwelijks leerlingen, maar er is een rector, een conrector en een of meer *preceptoren* (leraren), die alle een hoog salaris uit de stadskas trekken.

Kinderen die algemeen vormend en vakonderwijs willen hebben kiezen na 1650 voor de Franse school. Deze leidt op voor handel en bedrijf of voor een vakopleiding zoals dat van landmeter, ingenieur, architect, chirurgijn of stuurman op een schip.⁴⁸ Dit zijn beroepen waarvoor vakkennis vereist is en waaraan een toenemende behoefte bestaat. De Latijnse scholen zijn, ook al omdat zij grotendeels door de overheid gefinancierd worden, in detail gereguleerd, de Franse scholen daarentegen veel minder wat twee uiteenlopende gevolgen heeft: zij kunnen zich gemakkelijker aanpassen aan de veranderende vraag naar scholing en de variatie in kwaliteit is veel groter. Deze loopt uiteen van slecht tot zeer goed; het schoolgeld houdt daarmee gelijke tred. Vaak zijn Franse scholen verbonden met een kostschool. In 1780 constateerde het stadsbestuur van Alkmaar dat kennis van de Franse taal een onmisbaar onderdeel van een goede opvoeding was geworden.⁴⁹

Soorten Franse scholen

Frijhoff onderscheidt drie typen van Franse scholen.⁵⁰ Het eerste is de gewone lagere dorpsschool waarbij de meester ook Franse les geeft, als de ouders daarom vragen en er extra voor betalen. Een variant hierop is dat de meester een ondermeester in dienst neemt die de Franse lessen geeft. Een tweede type is de Franse meisjeskostschool met onderwijs dat is toegesneden op de rol die bijna alle meisjes zullen gaan vervullen: die van huisvrouw en moeder. De meisjes leren handwerken, zij krijgen Franse les vooral om in die taal een fatsoenlijke conversatie te kunnen voeren en soms komen daar andere algemeen vormende vakken bij zoals geschiedenis en aardrijkskunde. Het derde type is de Franse jongenskostschool met beroepsgericht onderwijs. Het vakkenpakket loopt erg uiteen. Aangeboden worden naast Frans: andere moderne talen zoals Hoogduits en heel soms Engels, geschiedenis, boekhouden, brievenstelskunde, wiskunde, natuurkunde, sterrenkunde, aardrijkskunde, zeevaarkunde, muziek, dansen en tekenen. Stads- en dorpsbesturen zien vaak graag dat er een Franse school komt, want dat zorgt voor extra vertier, of zoals een moderne econoom zou zeggen een koopkrachteffect. De vestiging van Franse scholen wordt daarom door de plaatselijke overheid vaak bevorderd met fiscale en andere prikkels. De overheid keert bijvoorbeeld aan de Franse meester een basissalaris uit, koopt het huis waar de school in gehouden wordt, vergoedt de huur van dit huis, voert op haar kosten een verbouwing uit of stelt de meesters vrij van vervelende klussen zoals wachtlopen.

Franse scholen in Dordrecht en de Meierij van 's-Hertogenbosch

Cees Esseboom maakte een uitvoerige studie naar het onderwijs in Dordrecht en omgeving.⁵¹ Aangezien deze grote Hollandse stad niet ver van Breda af lag en beide steden geregeld contact met elkaar hadden, is een vergelijking zinvol. In 1592 werken er in Dordrecht drie Franse schooljuffrouwen die uit Antwerpen komen, verder zijn er negen Franse meesters van wie er vijf uit Antwerpen, twee uit Gent, één uit Mechelen en één uit Schagen in Noord-Holland komen.⁵² De Franse scholen hebben een onderbouw, waarin dezelfde vakken worden gegeven als in de 'Duitse' school, maar dan in het Frans, en een bovenbouw waarin de vakken worden gegeven die hierboven al zijn vermeld. Dordrecht heeft ook een lokale schoolverordening en een college van toezicht. In 1678 bepaalt dit dat er maar 12 schoolmeesters mogen zijn, wat betekent dat er meesters moeten verdwijnen want als gevolg van een immigratiegolf uit Frankrijk zijn het er nu veel meer.⁵³ De Franse koning Lodewijk XIV had in 1685 een oude regeling ingetrokken die bijna een eeuw bestond en die inhield dat gereformeerden onder beperkende voorwaarden hun geloof mochten belijden. Vanaf 1685 gold dat de gereformeerden zich óf moesten bekeren tot het katholieke geloof óf moesten vertrekken. Een groot aantal deed dat laatste en emigreerde naar de Republiek. In de achttiende eeuw streven de curatoren er in Dordrecht naar om niet meer dan drie Franse en negen Nederduitse meesters toe te laten. In de late achttiende eeuw komen er in Dordrecht meer Franse scholen bij, wat erop wijst dat de behoefte aan dit type onderwijs toeneemt. In 1770 benoemt het Dordtse stadsbestuur een Franse schooljuffrouw, in 1781 komt daar een Franse meester, François Richard genaamd, bij. Zijn school doet het goed, want er komen

zelfs leerlingen uit Engeland op af.⁵⁴ De Dordtse Franse scholen zijn of voor meisjes of voor jongens, en het onderwijs is afgestemd op hun sekse. De meisjes krijgen geen exacte vakken, maar wel geschiedenis en aardrijkskunde, en verder muziek, handtekenen, etiquette, dansen en conversatie.

Oisterwijk kreeg in 1723 met toestemming van de Raad van State een Franse school.⁵⁵ In 1749 bestond deze school nog steeds en werd er een nieuwe meester benoemd.⁵⁶ Dit was Jacob de Lettart die samen met zijn vrouw Anna Gerbaultert in Leeuwarden een Franse school voor jongens en meisjes had gedreven. In Tilburg rekestreerden de regenten van deze volkrijke plaats in 1756 bij de Raad van State om een Franse school te mogen hebben.⁵⁷ De magistraat is bereid het echtpaar een jaar-salaris van 150 gulden uit te keren. Tilburg is een aanzienlijke plaats in de Meierij van 's-Hertogenbosch en dus hort er een Franse school te zijn. De Raad van State staat dit toe nadat gebleken is dat de koster-schoolmeester er geen bezwaren tegen heeft zolang de nieuwe school maar geen onderwijs geeft in de Nederlandse taal. De Raad stelt als voorwaarde dat de meesters gereformeerd zijn.

Situatie in 1799 in westelijk Noord-Brabant

Na de ondergang van de Republiek ging de overheid, onder Franse invloed, er toe over om systematisch informatie te verzamelen over wat er in de samenleving omging. In 1799 en in 1811 werden enquêtes uitgeschreven die Den Haag moesten inlichten over het onderwijs. De enquête van 1799 omvatte de hele Bataafse Republiek, dus ook Noord-Brabant, die van 1811 omvat alleen het gebied ten noorden van de Waal en de Merwede en is derhalve voor ons doel niet bruikbaar.⁵⁸

In westelijk Noord-Brabant zijn 15 Franse scholen. De meeste zijn gewone lagere scholen met een Franse bovenbouw. In de Baronie zijn dat de dorpscholen in Terheijden, Rijsbergen, Etten en Gilze. Alleen Bergen op Zoom en Oosterhout hebben ieder twee op zich zelf staande Franse scholen met een internaat, Geertruidenberg en Roosendaal hebben ieder één Franse school met internaat. De scholen in Bergen op Zoom hebben ieder 50 tot 60 leerlingen, die in Geertruidenberg 25 tot 30, van de school in Roosendaal wordt geen aantal leerlingen opgegeven. Breda heeft alleen de oude stadsschool met een Franse bovenbouw. Het aantal leerlingen wordt niet opgegeven.

Het lager onderwijs is overal goed ontwikkeld. Oosterhout heeft maar liefst vijf lagere scholen waarvan de meesters van de vrijheid een salaris krijgen variërend van 25 tot 200 gulden per jaar. De scholen zijn gevestigd in Middelwijk, Horst en Ulendonk (thans Oosteinde), Den Hout, Stuijvesant en ten slotte Steenhoven en Seters. Latijnse scholen zijn in dit deel van Brabant alleen te vinden in Bergen op Zoom, Breda, én in Oosterhout waar de school maar liefst drie docenten heeft. Deze uit drie klassen bestaande school is in 1797 opgericht door het provinciaal bestuur van Bataafs-Brabant.⁵⁹

Franse scholen in Breda

De zusters norbertinessen

In Breda zijn het de zusters norbertinessen geweest die waarschijnlijk als eerste

met een Franse school zijn begonnen. Het klooster Catharinadal was sedert ongeveer 1300 in Breda gevestigd. De orde der norbertinessen is gericht op een contemplatief leven, wat op het eerste gezicht strijdig lijkt met het geven van onderwijs. In de late middeleeuwen was er een hervorming doorgevoerd waarbij de oude regel in alle strengheid werd hersteld, wat betekende dat de zusters na de eeuwige geloften te hebben afgelegd niet meer buiten de poort mochten komen en alle contacten met mensen van buiten de poort zo veel mogelijk werden beperkt. Onder de leiding van Adriana van der Veken, die van 1479 tot 1532 priorin was, bloeide het klooster sterk op. Alle gebouwen werden vernieuwd en er kwam een nieuwe kapel. In 1498 telde het convent 28 koorzusters; daarnaast waren er nog novicen die nog geen geloften hadden afgelegd en werkHzusters die het handwerk deden.⁶⁰ De kapel staat er nog steeds en dient in 2011 als onderkomen voor een casino. Waar ooit de mis werd gezongen, wordt nu gedobbeld.

De eerste vermelding van zusters die Franse les geven aan meisjes die bij hen in de kost zijn dateert van 1538. Naast interne waren er ook externe leerlingen. In 1556 is er sprake van een Franse school die door twee zusters geleid werd. De schoollokalen en het internaat lagen boven de spreekkamers en de proosdij, de woning van de priester die aan het klooster verbonden was.⁶¹ In 1581 telde de school 24 inwonende meisjes, daar komt nog een onbekend aantal externe leerlingen bij. De jonge juffrouwen kregen les in: Nederlands, Frans, cijferen, rekenen, lezen, schrijven, handwerken, klavecimbel spelen en catechismus.⁶² Door de oorlog en de economische achteruitgang die er het gevolg van was, en mogelijk ook doordat de belangstelling voor dit soort leven terugliep, nam het aantal zusters gestaag af, zodat men na 1600 om de school gaande te houden twee zusters van een onbekende orde afkomstig uit Antwerpen aannam om de lessen te geven. Hoewel Breda na 1590 staats was, konden de zusters doorgaan met hun onderwijs. In 1623 inde het convent 2.223 gulden aan lesgeld, een voor die tijd niet gering bedrag, dat een mooie aanvulling vormde op de inkomsten uit het bescheiden vermogen.⁶³ Na een kort Spaans intermezzo werd Breda in 1637 opnieuw en nu voorgoed staats en nam de druk op het convent om te vertrekken toe. In 1643 verbood het Bredase stadsbestuur de zusters om nog langer school te houden. Hoewel prins Frederik Hendrik tussenbeide kwam ten gunste van de zusters, kwam er aan de Franse school in 1647 een einde toen het convent naar Oosterhout verhuisde. Daar bleef het bestaan en is het nog steeds gevestigd.⁶⁴

Franse scholen in Breda tussen 1583 en 1795

Ondertussen hadden de zusters al voor 1583 concurrentie gekregen van een Franse meester. In 1583 verzocht een groep Bredase burgers het kapittel om een Franse schoolmeester aan te stellen.⁶⁵ Zij wilden hun kinderen de Franse taal laten leren, daarnaast moest het jong volk goed onderricht krijgen in lezen en schrijven, rekenen en cijferen. De kinderen hadden dit hard nodig en nu was er geen mogelijkheid. Bedoeld zal zijn dat de jongens die kans niet kregen, want de norbertinessen gaven dit onderwijs al lang, maar dan alleen aan meisjes. De rekestranten hadden al een kandidaat op het oog: Jacob Beaufremé, een priester die dit soort onderwijs tot ieders tevredenheid al lang gaf. Dat er nu een rekest werd ingediend had dan ook

waarschijnlijk te maken met bezwaren van het kapittel dat, nadat Breda in 1581 weer Spaans geworden was, weer hoge noten kon zingen. Het zag de positie van *zijn* Latijnse school bedreigd en lag dwars. Het verzoek werd toegestaan, althans voorlopig. Meester Beaufremé mag de kinderen de ‘Walsche’ taal leren, maar hij moet wel een schadeloosstelling betalen aan de hoofdmeester van de Latijnse school. In 1597 wordt in Bergen op Zoom een Franse meester gesignaleerd. Hij komt uit Antwerpen en is de zoon van een bakker.⁶⁶

Van rond 1637 dateert een door een onbekende gemaakt plan om het onderwijs in Breda opnieuw en beter op te zetten.⁶⁷ Alle bestaande scholen moeten worden opgeheven en er moet één nieuwe school komen met vijf klassen met voor iedere klas een eigen meester. Het onderwijs bestaat uit de gebruikelijke zaakvakken en veel gereformeerd godsdienstondericht zoals gebeden en catechismus. Aangeland in de vierde klas krijgen de kinderen Franse les, in de laatste klas wordt dit voortgezet en aangevuld met commercieel boekhouden en als de meester in klas vijf, die oppermeester genoemd wordt, dat kan, les in muziek en meetkunde. Op vrijdagmiddag dicteert de oppermeester een Frans thema, op zaterdag overhoort hij de catechismus en de gebeden die van buiten geleerd zijn. De anonieme planmaker vindt dat de bestaande Franse leerboeken slecht van kwaliteit zijn. Ze staan vol fouten, met name het onderwerp van de vervoegingen wordt niet goed uitgelegd. De oppermeester moet daarom twee nieuwe leerboeken schrijven, een met zinnen te gebruiken in een gesprek en een Franse grammatica. Het stadsbestuur moet de nieuwe school oprichten en alle bestaande opheffen. Iedereen denkt maar dat hij school kan houden, maar de meeste meesters hebben er geen kaas van gegeten. Het komt voor dat kinderen tien jaar lang school gaan voordat ze voldoende hebben geleerd. Een goede meester kan dat in vier of vijf jaar doen. Het plan geeft aan dat er ambities leefden om het onderwijs te verbeteren. De nieuwe school is een combinatie van een Nederduitse en een Franse school en moet de enige zijn voor de hele stad. Het plan is waarschijnlijk te radicaal bevonden en stuitte op weerstand van gevestigde belangen. De in 1643 vastgestelde stedelijke schoolverordening, die hierboven al besproken is, werkte met een stelsel van vergunningen.

Een lijst van schoolmeesters uit 1654 toont aan dat zes mannen en vijf vrouwen school houden.⁶⁸ Deze mensen moeten naar het stadhuis komen om hun vergunning te tonen. Het valt op dat de meeste meesters beloven langs te komen of de magistraat willen spreken, maar dat geen van hen al een akte van admmissie kan laten zien. Dit wijst erop dat de verordening van 1643 niet goed werd gehandhaafd. De meesters die zich aanmelden zijn:

1. meester Antoni achter het huis De Zwaan in de Boschstraat
- 2-4. de zusters Mayken Donckers, Ida en Catherine, allen wonend op het begijnhof
5. de huisvrouw van de korporaal van de commandeur die woont achter het huis Emaus in de Nieuwstraat
6. Neeltje die woont op het Ginnekenseinde achter het huis de Rode Poort
7. Benoy, militair en schrijver van kapitein Fama
8. Wouter Woutersen, tamboer van Hinderson
9. meester Johanes luthers schoolmeester

10. de sergeant van d'Espon die op het Ginnekenseinde woont
11. meester Andries die op de Haagdijk achter het huis Zevenbergen woont

Drie meesters zijn militairen met een onderofficiersrang of nog lager. Het bejnhof speelt een belangrijke rol in het onderwijs. Het door deze vrouwen gegeven onderricht zal zeker een katholiek karakter hebben gehad. De meesters en meesteressen wonen voornamelijk op de drie einden van de stad, de Haagdijk, het Gasthuisseinde en het Ginnekenseinde, geen van hen woont in de deftige Katerstraat of de aan Grote Markt of in een straat met veel winkels en bedrijven zoals de beide Brugstraten.

In 1659 gaat de magistraat akkoord met een regeling waarbij het aantal toegelaten meesters wordt teruggebracht van elf naar acht. De elf meesters die er nu zijn vragen daar zelf om omdat er te veel concurrentie is en ze daardoor niet rond kunnen komen. Dat is opmerkelijk want de bevolking van de stad neemt in deze periode juist sterk toe: van naar schatting 6.020 inwoners in 1665 tot 8.508 in 1699.⁶⁹ De magistraat werkt desondanks mee aan een maatregel die de concurrentie en de schoolkeuze van de ouders beperkt. Men bedingt wel dat de meesters zich vestigen op door de magistraat aan te wijzen plaatsen opdat de scholen gelijkelijk over de stad verdeeld worden.

In 1705 verzoekt Antoine de la Lane om de juist overleden Antoine Courtin op te mogen volgen als Franse meester.⁷⁰ Het rekest is doorspekt met Latijnse citaten en maakte daarmee een geleerde indruk. De kandidaat biedt aan les te geven in tal van interessante vakken. Uiteraard wordt er les gegeven in de Franse taal, zowel in goed spellen als uitspraak en dat volgens de hoogste norm die er toen gold namelijk 'ses principes selon l'usage de l'Académie'. Dit was de in 1635 opgerichte en nog steeds bestaande Académie Française die toezicht houdt op de ontwikkeling van de Franse taal. Naast Frans worden aangeboden: aardrijkskunde van het moderne Europa en van de klassieke Oudheid, Romeinse en moderne geschiedenis en voor de meest leergierigen genealogie en heraldiek. Dat alles kan, als de magistraat tenminste besluit De la Lane aan te stellen, in weinig tijd erin gestampt worden. De sollicitant waarschuwt de heren van het stadhuis voor kwaadaardige roddelpraat als zou hij niet goed zijn in schoonschrijven, want dat probleem kan hij verhelpen door een ondermeester aan te stellen die dat wél kan en die ook nog les kan geven in aritmetica. De sollicitant wil de baan graag hebben, want hij verkeert nu in behoeftige omstandigheden. Niet duidelijk is of De la Lane inderdaad benoemd is.

Het oud-stadsarchief van Breda bevat verder weinig stukken over de Franse scholen. Uit de stadsrekening van 1760 blijkt dat er maar één schoolmeester op de loonlijst staat.⁷¹ Dat is Jean David Reboul die een traktement van 300 gulden heeft. Reboul is ook voorzanger van de Waals Gereformeerde Gemeente, evenals zijn voorganger Courtin. De Waalse kerk is een gereformeerde kerk, maar er wordt in het Frans gezongen en gepreikt. Ambtsdragers van deze kerk waren of Fransman van geboorte of zo goed in deze taal, dat zij in een moeite door les konden geven aan een Franse school.

Situatie in 1807

De Bataafs-Franse Tijd (1794-1815) schiep in korte tijd een heel ander institutioneel kader voor het onderwijs. De landelijke overheid ging zich intensief met het onderwijs bemoeien. Wetten en uitvoeringsbesluiten volgden elkaar snel op en er kwam een ambtelijke onderwijsinspectie die werd geassisteerd door plaatselijke uit burgers bestaande schoolcommissies. Een rapport uit 1807 uitgebracht door de Bredase schoolcommissie aan de schoolopziener geeft een goed beeld van de toestand.⁷² Er wordt onderscheid gemaakt in openbare en bijzondere scholen, welke laatste weer in twee klassen worden onderverdeeld. Openbare scholen werden door de staat gefinancierd, bijzondere niet.⁷³

De enige openbare school is de stedelijke Franse kostschool die wordt geleid door Jean Felix Delaistre, 'ancien maître ès arts' van de universiteit van Parijs en 57 jaar oud. Delaistre kent uitstekend Frans en Latijn en munt uit in kennis van geschiedenis en aardrijkskunde. Hij wordt bijgestaan door één ondermeester, P. Rademaker, die geboren is in Culemborg en goed Nederlands en Frans kent. Het aantal leerlingen op deze school is ongeveer 80. Andere vakken die er worden gegeven zijn: gewone en decimale rekenkunde, algebra, wiskunde, natuurlijke en politieke aardrijkskunde, geschiedenis en gronden van de algemene zedenleer en het vak tabellenleer waaronder vermoedelijk moet worden verstaan de vaardigheid in het opstellen en invullen van formulieren. Het formulier met regels en kolommen weer verdeeld in subkolommen en sub-subkolommen was toen de nieuwste uit Frankrijk overgewaaide mode. De bovenmeester heeft een jaarsalaris van 100 gulden en een vrije woning. Zijn overige inkomen haalt hij uit het schoolgeld. Deze school wordt ook wel de 'Stads Fransche en Nederduitsche Kostschool' genoemd en stamde af van de middeleeuwse stadsschool.⁷⁴

Naast deze openbare, door de overheid ten dele betaalde school, zijn er vijf bijzondere scholen. De beste van deze vijf is die van meester Olivier. De commissie is tevreden over de kwaliteit ervan. Het is een kostschool waar onderwijs wordt gegeven in: Nederlands, Frans, Engels, Hoogduits, aardrijkskunde, geschiedenis, natuurkunde, rekenkunde, muziek, tekenen, dansen en schermen. Het aantal leerlingen schommelt tussen de 25 en de 30. Hoewel dit een bijzondere school is, krijgt meester Olivier van de stad een jaarsalaris van 100 gulden. Hij heeft een ondermeester in dienst die hem assisteert. De andere bijzondere scholen zijn dag- en avondschoolen en trekken ongeveer 270 leerlingen. Ook over deze bijzondere scholen is de commissie tevreden. In totaal heeft Breda in 1807 zes scholen met ongeveer 380 leerlingen (een verdeling in jongens en meisjes ontbreekt).

Ook uit latere rapporten over het onderwijs in de stad Breda blijkt dat hier geen scheiding bestond tussen Nederduitse en Franse scholen en dat zowel de openbare als de bijzondere scholen Franse les gaven en daarnaast een sterk wisselend pakket aan andere vakken aanboden. Deze scholen hadden zowel interne als externe leerlingen.

Franse scholen in Oosterhout

Oprichting van een jongenskostschool in 1725

We constateerden al dat naast Breda ook de vrijheid Oosterhout veel deed aan

onderwijs met een Latijnse school en twee Franse kostscholen die in de achttiende eeuw werden opgericht. In 1648 wordt er al een poging gedaan om naast de centrale dorpsschool in Middelwijk een Franse school op te richten. De Nassause Domeinraad heeft dan juist Johan van Loveren aangesteld tot schoolmeester.⁷⁵ Kort daarop wendt Abraham Blaeuw zich met een verzoekschrift tot de Domeinraad.⁷⁶ Hij is tweeënehalf jaar schoolmeester in Geertruidenberg geweest, maar kon er niet aarden en was steeds ziek. Met toestemming van het Bergse stadsbestuur is hij daarom verhuisd naar Oosterhout waar hij kinderen in de kost heeft en les geeft aan kinderen van buiten het dorp. Hij is gereformeerd en geeft onderwijs volgens de gereformeerde beginselen. De benoeming van Van Loveren kost hem zijn broodwinning. Zijn rekest wordt ondersteund door de magistraat van Oosterhout en schout jonker Aart Coenen.⁷⁷ Meester Blaeuw houdt een Franse en Nederduitse school en doet het goed. Hij heeft veel kinderen in de kost die uit andere delen van Brabant en uit Holland komen. Voor de vrijheid is dat economisch gunstig, derhalve vragen de Oosterhoutse bestuurders of Blaeuw door mag gaan.⁷⁸ De prins van Oranje heeft echter Van Loveren al benoemd en komt daar niet op terug. Bericht wordt dat Van Loveren de officiële schoolmeester wordt en dat Blaeuw als troost voor eigen rekening school mag houden. De prins was niet op de hoogte van het bestaan van Blaeuw, jammer, maar daar is niets meer aan te doen, zijne hoogheid heeft beslist.⁷⁹ Hoe het met Blaeuw afloopt is niet bekend, wel dat Van Loveren blijft en in 1653 wordt opgevolgd door zijn zoon Jan.⁸⁰

De behoefte aan een Franse school bleef in Oosterhout echter leven en in 1721 wordt een nieuwe poging gedaan die deze wel lukt. Het vrijheidsbestuur besluit dan een Franse school voor jongens op te richten. Om alles goed te regelen wordt er een reglement opgesteld.⁸¹ De school begint op maandagmorgen en eindigt op zaterdag. Woensdagmiddag en zaterdagmiddag zijn de kinderen vrij. De lessen duren van 's morgens acht tot elf en 's middags van half twee tot half vijf. De meester krijgt voor zijn lessen per maand 15 stuiver. De school moet voorzien zijn van tafels en banken. Er zijn vakanties met Kerstmis (acht dagen), Pasen (acht dagen) en Pinksteren (veertien dagen). De meester wordt vrijgesteld van plaatselijke belastingen en van inkwartiering in tijd van oorlog. Voor het vervoer van zijn meubels en zijn gezin krijgt hij een vergoeding van 12 gulden.

Wanneer dat allemaal geregeld is, komen de bestuurders op het idee om toestemming te vragen aan de Domeinraad.⁸² In het rekest delen drossaard en schepe-
nen van Oosterhout mee dat zij Abraham Petit, die gereformeerd is, hebben aangesteld tot Franse schoolmeester. Hij komt uit Voorschoten (bij Leiden) en heeft daar al een kostschool gehouden. Zijn jaarsalaris bedraagt 200 gulden. Of Den Haag met alles akkoord kan gaan? De Domeinraad voelt zich echter overvallen door deze voortvarendheid en wijst het rekest prompt af. De prins van Oranje heeft als baron van Breda het oppertoezicht op bestuur en rechtspraak. Dat betekent dat de begeving van alle overheidsfuncties aan hem toekomt. Voor het instellen van een nieuw ambt is zijn instemming noodzakelijk. Het duurt nog drie jaar voordat de zaak rond is. Op 29 december 1725 wordt Petit door de Domeinraad benoemd tot houder van de Franse kostschool. Als motief wordt nog aangevoerd dat de bevolking van Oosterhout toeneemt, wat inderdaad het geval was.⁸³

Wrijvingen tussen de Domeinraad en de Oosterhoutse bestuurders

In 1749 ontstaat er weer een conflict tussen het vrijheidsbestuur en de Domeinraad over de aanstelling van een opvolger van Petit die in april 1749 overlijdt.⁸⁴ Door de Oostenrijkse Successieoorlog heeft de Franse school de laatste jaren niet het voordeel voor de gemeente opgeleverd dat men ervan verwacht had. De oorlog trof Staats-Brabant inderdaad vanaf 1746 zwaar en was in 1748 beëindigd met de vrede van Aken. De magistraat vraagt om een nieuwe meester te mogen aanstellen, want de ouders moeten hun kinderen nu naar Holland sturen. De kandidaat heet Pieter Joan des Fontaines. Hij is gereformeerd en nu stadsschoolmeester van Eindhoven. Een sterk punt vindt het vrijheidsbestuur dat Des Fontaines ook les kan geven in commercieel boekhouden en tekenen. Het rekest wordt ingediend in 1749, maar de Domeinraad reageert niet. In 1752 draagt Oosterhout Des Fontaines nogmaals voor als nieuwe meester, vijf dagen later wordt het voorstel afgewezen zonder opgave van redenen. De heren raden zijn kennelijk weer geïrriteerd. In 1754 probeert men het weer: verscheidene ingezetenen en burgers van Oosterhout rekestren bij de Domeinraad om een Franse kostschool. Oosterhout heeft 'vanouds' Latijnse en Franse kostscholen gehad. Op de Franse werd ook commercieel boekhouden en wiskunde onderwezen. Door de tussen 1672 en 1713 gevoerde Franse oorlogen kwam daar een eind aan, waarna in 1725 de draad weer werd opgevat. Nu is er geen meester en moeten weldenkende ouders die hun kinderen een goede opvoeding willen bezorgen hen tegen hoge kosten naar elders zenden. Wanneer Oosterhout weer een Franse kostschool krijgt, zullen wegens de goede verbindingen kinderen uit Holland en Zeeland hierheen komen. Hoe meer kinderen, hoe meer er wordt verteerd en verkocht. Bovendien bezit Oosterhout een aangename en gezonde lucht. Het rekest is door 25 personen ondertekend. Deze staat de Domeinraad het verzoek toe en mag de magistraat een kandidaat voordragen. Dat wordt weer Des Fontaines die deze maal wordt aanbevolen door enige lieden, onder anderen door het stadsbestuur van Eindhoven en een groot aantal Eindhovenaren.⁸⁵ De kandidaat, zo menen zij, is zeer bekwaam: hij hanteert een goede methode om de Franse taal te leren en geeft ook les in meetkunde, aardrijkskunde en boekhouden. Zijn echtgenote kan de jonge juffrouwen onderrichten in de Franse taal en het handwerken. Dit is voor de eerste maal dat er melding wordt gemaakt van meisjes op deze school. Op 7 april 1755 wordt Des Fontaines eindelijk benoemd en kan de zaak weer draaien.

Oprichting van een meisjeskostschool

In 1754 had de Franse school dus ook vrouwelijke leerlingen. De toestroom van meisjes bracht lieden in Oosterhout op het idee om een tweede Franse kostschool voor meisjes op te richten. Dit ging gepaard met enig tumult en een nieuw, zeer uitvoerig reglement voor de jongensschool welk laatste we in een afzonderlijke paragraaf behandelen omdat het laat zien hoe men vond dat het er in deze Franse school aan toe moest gaan.

In het archief van de Domeinraad bevindt zich een van rond 1759 daterend rekest van het vrijheidsbestuur om een Franse 'juffrouwenschool' te mogen oprichten.⁸⁶ De bestaande Franse school trekt steeds meer leerlingen. Het zijn er nu al 22, merendeels afkomstig uit deftige families. Volgens een verklaring van de schoolmees-

ter bedraagt het economisch effect van de school op Oosterhout jaarlijks 6.000 gulden. Er wonen in Oosterhout al een dans- en een muziekmeester die aan de nieuwe school verbonden kunnen worden. De aankomende dames moeten leren dansen en musiceren. Verder moeten de juffrouwen onderwezen worden in uiteraard lezen, schrijven en Frans, en verder in cijferen en handwerken. Nu gaan de meisjes naar de bestaande school maar veel ouders hebben liever geen gemengd onderwijs. Dat veroorzaakt maar al te vaak 'dartele discoursen' en 'engagementen', hoezeer de meesters daar ook tegen waken. Dit wijst erop dat de oudelui niet graag zagen dat hun dochter zomaar verliefd werd op een jong mens die zoals dat heette 'voor haar geen partij was'. Het huwelijk was een serieuze zaak, daar moest over nagedacht worden en de ouders moesten toestemming geven. Een tweede school heeft meer voordelen. Hij kan deftige mensen ertoe brengen zich metterwoon in Oosterhout te vestigen. Onlangs hebben de graven van Renevas en Rochefort hier een huis gekocht. Een al eerder gebruikt argument als de goede verbindingen met Holland en Zeeland wordt nog eens opgevoerd, maar ook dat dergelijke scholen in de omgeving nog niet bestaan. Veel ouders zien niet graag dat hun dochters naar een Franse school gaan in een garnizoensstad 'uyt vrees van engagementen met militairen die aan hunne dogters niet mogten conveniëren'. Het is ook aantrekkelijk voor veel ouders om hun zoons en dochters in één plaats op school te doen, want dat scheelt reistijd wanneer zij hun kinderen willen bezoeken en wanneer de kinderen brieven schrijven aan hun ouders, kunnen er twee in een envelop wat ook weer porti uitspaart. Men verwacht dat het kostgeld 120 tot 130 gulden per jaar bedraagt, of op zijn hoogst op 150 gulden zal uitkomen. De Oosterhoutse bestuurders hebben al een goede kandidaat op het oog. Het is een vrouw die les kan geven in Frans, borduren, breien en naaien en wier man de vakken cijferen, tekenen en schrijven kan doen. Zij speelt ook zeer goed viool en het echtpaar is gereformeerd. Er is al onderhandeld en het echtpaar is bereid te komen op een jaarsalaris van 100 gulden de eerste vijf jaar en daarna 50 gulden jaarlijks, mits het wordt vrijgesteld van de personele belasting, een plaatselijke belasting.

Op 28 december 1759 gaat de Domeinraad akkoord met dit verzoek. De zaak was kennelijk goed voorbereid. Er wordt een arbeidsovereenkomst gesloten met het echtpaar Elisabeth Bruyère en haar man Pieter Stokker.⁸⁷ Ze kunnen op 1 mei 1760 beginnen. Er wordt in de overeenkomst ook nog gesproken over de vakken aardrijkskunde en over een goede christelijke opvoeding. Externe leerlingen uit Oosterhout en omgeving zijn ook welkom als zij een schoolgeld van 30 stuivers per maand (18 gulden per jaar) betalen. Voor de interne leerlingen mag het echtpaar Stokker-Bruyère niet meer dan 150 gulden per jaar vragen.

Concurrentie tussen Oosterhout en Breda

Op 14 januari 1760 wordt Elisabeth aangesteld tot Franse schoolmeesteres. Drie weken later verzoekt zij om ontslag.⁸⁸ Wat blijkt? Het echtpaar Stokker-La Bruère hield een Franse school in Breda en is door de drossaard van Oosterhout daar weggelokt met mooie verhalen.⁸⁹ Het huis van wijlen La Fontaine zag er goed uit en de magistraat nam de huur voor zijn rekening. Het echtpaar had zich dus laten overhalen. De garnizoensstad waarover het rekest repte en die zo'n slechte invloed zou uit-

oefenen op de jonge dames was dus Breda. Toen daar echter bekend werd dat het echtpaar naar Oosterhout zou verhuizen, werd er actie ondernomen. In Breda wilde men de Franse meesters houden, in Oosterhout tien kilometer verderop wilde men hen krijgen. De predikant van de Waalse Gemeente in Breda bemoeide er zich mee: hij vond dat het echtpaar de overeenkomst met Oosterhout moest nakomen. Het echtpaar had wel een probleem met de Franse taal, want Oosterhout had geen Waalse gemeente, maar zo wordt door anderen gezegd, de man kende al wat Nederduits en kon gedrukte preken goed lezen. Drossaard Hallungius van Oosterhout probeerde het echtpaar te dwingen de gesloten arbeidsovereenkomst na te komen en dreigde met een procedure. Het eind van het liedje is dat in juli 1760 duidelijk wordt dat het echtpaar Stokker-La Bruyère niet naar Oosterhout komt en dat men op zoek moet naar een andere Franse meester. De intriges van drossaard Hallungius zijn mislukt.⁹⁰

De meisjeskostschool na 1760

Het duurt een paar maanden voordat er een nieuwe echtpaar is gevonden dat de school kan gaan leiden. Dat is Cornelia van Dyk die getrouwd is met David Kock. In februari 1762 verzoekt Oosterhout de Domeinraad om een huis te mogen kopen voor de school.⁹¹ Het echtpaar Van Dyk-Kock is al aan de slag gegaan en heeft tien jonge juffrouwen in huis. De bestaande woning is te klein, voor de dames te vochtig en aan de achterzijde niet vrij. Als argument voor het huis dat men op het oog heeft wordt aangevoerd dat het hecht en sterk is; het ligt midden in Middelwijk, heeft diverse grote vertrekken en een grote tuin die omsloten is door een muur. Men vond het erg belangrijk dat de jonge vrouwen hun privacy hadden. De koopsom van het huis bedraagt 3.500 gulden. De Domeinraad kan zich verenigen met het voorstel en de nieuwe Franse school kan van stapel lopen.⁹² Volgens het kohier van het hoofdgeld uit 1767/68 wordt de school geleid door Cornelia van Dyk en haar man David Kok.⁹³ De school telt maar vijf minderjarige leerlingen. Verder zijn er twee meiden, één kostgangster genaamd Agatha Hobby, en heeft het echtpaar vier minderjarige kinderen. Tenslotte is er nog een minderjarige inwonende man. De nieuwe school was in 1767 dus nog veel kleiner dan de jongenskostschool.

In 1772 trekt Corrie van Dyk zich terug als hoofd van de school en doet de meester van de jongensschool, Duperron, een poging zijn vrouw, Susanne Thomas, tot opvolgster te benoemen, waarmee beide scholen in handen van één echtpaar zouden komen.⁹⁴ Duperron voert in zijn rekest als voornaamste argument aan dat hij zes kinderen heeft en dat mocht hij overlijden zijn vrouw dan een bron van inkomsten heeft. Van zijn vier dochters zit de oudste op de Franse school van zijn tante in 's-Hertogenbosch. Het plan van Duperron is om het huis van de jongenskostschool in tweeën te delen, zodat de bokken van de schapen gescheiden kunnen worden.

Het schone plan gaat niet door omdat de magistraat negatief adviseert aan de Domeinraad. Jongens en meisjes in één huis, dat kan niet goed gaan, zo stellen zij in hun advies. De vrouw van Duperron bezit niet de talenten om een school te kunnen leiden en een verbouwing zou zeker 2.000 gulden kosten, wat drossaard Hallungius en zijn medebestuurders te duur vinden. Het verzoek van Duperron verdwijnt daar-

mee in de prullenbak en juffrouw D. Smit wordt in 1772 benoemd als opvolgster van Cornelia van Dyk.⁹⁵ In het arbeidscontract staat dat zij tenminste tien jaar moet blijven en dat zij zorgt voor een goede meester die de kinderen kan leren schrijven en cijferen. Wanneer juffrouw Smit de overeenkomst verbreekt vervalt zij in een boete van maar liefst 1.000 gulden. Een andere beperkende bepaling is dat als zij wil trouwen de magistraat uitmaakt of zij aan mag blijven. Voor dit alles krijgt zij evenals haar voorgangster een jaarsalaris van 100 gulden, vrije woning en vrijstelling van de personele omslag.

De school loopt de jaren daarna zo goed dat het huis moet worden vergroot. Er zijn dan 22 pensionaires en er komen er nog meer. De Domeinraad staat toe dat de vrijheid Oosterhout 2.000 gulden spendeert aan dit doel.⁹⁶ Nu is er ineens wel geld voor vergroting van het schoolgebouw! Het lijkt er sterk op dat de scheiding der seksen voor de magistraat van Oosterhout een hoge prioriteit heeft, maar subjectieve motieven kunnen ook een rol gespeeld hebben. In 1799 bestond de meisjeskostschool nog steeds.⁹⁷ Deze school werd toen geleid door Susanna Wips, geboren Duperron, mogelijk een dochter of nicht van de oude meester Duperron. Susanna kreeg geen tractement van de vrijheid. Ook na 1799 bleef de meisjeskostschool bestaan.⁹⁸

Het nieuwe reglement op de Franse jongenskostschool

Op 1 april 1760 wordt voor de al bestaande Franse jongensschool door de Domeinraad een nieuw reglement vastgesteld.⁹⁹ Het is opgesteld door de magistraat van Oosterhout, maar de gedachtegang is afkomstig van de al aanwezige Franse meester Des Fontaines die de reputatie van zijn school wil verbeteren met nieuwe regelgeving die alles tot in de puntjes vastlegt.

De school wordt geleid door een echtpaar met daarboven een toezichthoudend college op afstand, de zogenaamde vier *scholarchen*, te weten de predikant, de schout en twee door de magistraat te benoemen personen. Zij zien toe op de naleving van het reglement en bezoeken de school eens per week.

Het onderwijs

Interne en externe leerlingen moeten van elkaar worden gescheiden waarbij de interne leerlingen van een hogere stand zijn. Zij genieten ook meer onderwijs. De externe leerlingen volgen maar twee klassen, de interne drie. De interne leerlingen krijgen nog één jaar extra om zich te oefenen in het maken van thema's. De leerlingen die voldoende scores worden bevorderd naar een hogere klassen. Ieder half jaar worden aan de beste leerlingen twee prijzen uitgereikt, een voor hem die het mooiste schrijft en een voor hem die de beste thema's, dat wil zeggen de minste fouten maakt. De prijzen bestaan uit boeken met voorin geschreven de naam van de leerling. Het uitreiken van prijzen was een gewoonte van Latijnse scholen. Dit wijst erop dat men de in meer aanzien staande oudere Latijnse school wilde nadoen.

Een thema is een vertaling van een tekst in een vreemde taal naar het Nederlands. De gedachtegang is dat als de leerling goed vertaalt, hij ook begrepen heeft wat er staat. Het reglement besteedt veel aandacht aan de thema. Zo worden zij na gecorrigeerd te zijn in een apart boek in het net uitgeschreven. De voertaal op

de school is Frans. Wie na drie maanden nog geen Frans spreekt krijgt de plak of een boete van een duit (een koperen munt van een achtste stuiver). Gereformeerde leerlingen moeten naar de catechisatie, 's zondags twee keer naar de kerk en door de week nog eens als er ten minste gepreekt wordt. Wat er niet staat is dat andersdenkenden hier niet aan mee hoeven te doen. Op de keper beschouwd is de school dus neutraal met een welwillende houding tegenover de gereformeerde godsdienst.

De dagorde

Het leven van de interne leerlingen is, althans op papier, strak gereguleerd. Het valt op dat er veel wordt vastgelegd omtrent de lichaamshygiëne. De leerlingen moeten er netjes uitzien. In de winter staan ze om half acht op, in de zomer om half zes. Ze krijgen na het opstaan een half uur om zich te wassen, te kleden, hun haar te kammen en de schoenen te borstelen. Alvorens te ontbijten begint de vroegschool met een gebed en twee tot drie hoofdstukken uit de Bijbel in beide talen. Pas daarna mag er gegeten worden waarna er even speeltijd is en de dagschool aanvangt. Deze valt uiteen in een morgen- en een middagschool met daar tussenin een maaltijd. Voor het eten moeten de leerlingen zich weer wassen en hun haar in orde brengen. De middagschool wordt nog onderbroken met thee drinken. Ten slotte is er de avondschool, waarna er om acht uur wordt gegeten, en weer moeten de leerlingen zich vooraf wassen en bidden. Na het eten worden twee passages uit de Bijbel voorgelezen waarna om half tien iedereen naar bed moet. De ondermeester slaapt in hetzelfde vertrek als de leerlingen. Deze mogen niet uitgaan zonder verlof van de bovenmeester en moeten dan worden vergezeld door de meester of een van de bedienden.

Eten en drinken

In het reglement wordt het menu vastgelegd. Iedere week word er hetzelfde gegeten. Het brood is zogenaamd masteluinbrood, een mengsel van tarwe- en rogge-meel, daar komt als drank goed bier bij en alleen inlandse boter.¹⁰⁰ Het ontbijt bestaat uit een dubbele boterham en drie tot vier kopjes thee met melk. De hoofdmaaltijd is 's middags. Het menu luidt per dag als volgt:

zondag: goede Hollandse bouillon met vlees
maandag: vers gebraden vlees met groenten of voorkost van grutten, erwten, bonen e.d.
dinsdag: koud vlees met groenten of voorkost
woensdag: als dinsdag
donderdag: als maandag
vrijdag: als dinsdag
zaterdag: vis of vlees naar believen, dat wil zeggen gezouten vlees of spek, of als iemand dat wenst vers vlees

Het vlees wordt aangevuld met voorkost van grutten, erwten en bonen en groenten die iedere dag anders moeten zijn. Het avondeten bestaat uit zoete of karnemelk, boterhammen en sla. Op zaterdag krijgt elke leerling twee warme wittebro-

den met boter erop. Wie ziek is, krijgt wat de dokter voorschrijft. Het valt op dat de leerlingen alleen thee met melk en bier krijgen, geen koffie.

Lichaamshygiëne

De regels rond kleding zijn heel precies. Iedereen houdt zijn eigen kleren en deze en ook de schoenen moeten schoon gehouden worden. De huismeesteres is verantwoordelijk voor het schoonhouden van het linnengoed. Alle interne leerlingen onder de twaalf jaar worden twee keer per week gekamd en dan worden ook de nagels geknipt. De voeten worden regelmatig gewassen en de voetenagels worden dan gelijk gekort. In de zomer gebeurt dat eens in de twee weken, in de winter kan dat eens in de drie weken. Wie een onder- en een bovenhemd draagt krijgt iedere zondag verschoning, wie maar één hemd draagt krijgt zelfs twee keer per week schoon goed uitgereikt. De lakens worden 's zomers eens in de twee weken verschoond, 's winters eens in de drie weken. Het gebouw wordt vóór het opstaan geveegd en afgestoft en 's winters gaat de kachel aan voordat de jongens uit bed moeten. Op zaterdag, de dag voorafgaand aan de dag des Heren, worden de kamers geschrobd. Het tinnengoed van de leerlingen wordt op vrijdag geschuurd, zodat het weer schoon is.

Orde en regelmaat

Het hele reglement ademt een sfeer van orde en regelmaat. Veel is geregeld: de lessen, de examens, de dagorde, het eten en drinken, de hygiëne van het lichaam, en de godsdienst. Alles geschiedt op tijd. Op de plaats komt een klokje zodat iedereen kan weten hoe laat het is en wat er staat te gebeuren. Het reglement is een document dat vooral iets zegt over hoe het hoorde en dat mogelijk vooral gediend heeft om ouders die overwogen waarheen hun zoon te sturen gerust te stellen. De praktijk zal afgeweken hebben. Enkele zaken vallen op: wel bier, geen jenever, schone jongens en geen vuile kleren, vroeg opstaan en niet uitgaan zonder verlof van de bovenmeester. Het reglement weerspiegelt normen die toen golden voor jongens waarvan de ouders het zich konden veroorloven hun kinderen naar een kostschool te sturen.

De jongenskostschool na 1760

Met de Franse school voor jongens lijkt de zaak voor de wind te gaan, totdat in 1762 de Domeinraad van de magistraat van Oosterhout bericht krijgt dat er een probleem is met meester Des Fontaines.¹⁰¹ Hij is sedert enige tijd aan de drank, met als gevolg dat ondermeester De Court met ruzie is vertrokken en van de aanvankelijk 33 kostgangers er 18 zijn weggegaan. Men vreest dat de rest zal volgen als er niet wordt ingegrepen. De Domeinraad heeft vier weken nodig om te besluiten de man te ontslaan, waarna Oosterhout weer aan zet is. Het vrijheidsbestuur draagt in december 1762 meester Johannes Duperron, thans schoolmeester in Tilburg, voor. Hij heeft daar 12 kostgangers die hij meneemt als de benoeming doorgaat. Het is een uitstekende kandidaat: afgezien van het Frans, is hij een kei in commercieel boekhouden en geschiedenis en kan voor wie dat wil les geven in Latijn.¹⁰² De Domeinraad heeft op 28 december 1762 enkele vragen, met name over de hoogte

van het kostgeld. De magistraat bericht op 10 januari 1763 dat dit afhangt van de wensen van de ouders. Wie een eigen kamer wil hebben, kan deze krijgen, het wordt dan alleen wat duurder. Ook wie Latijnse les wil betaalt extra. Doorgaans zal het kostgeld neerkomen op 150 gulden per jaar.¹⁰³ Op 21 januari 1763 wordt Duperron benoemd.

Uit het kohier van het hoofdgeld-gemaal van 1767/68 blijkt dat de school dan 22 jonge heren in de kost heeft.¹⁰⁴ Daarnaast waren er nog externe leerlingen van wie de ouders in of nabij Oosterhout woonden. De school wordt nog steeds geleid door meester Duperron en zijn vrouw Susanna Bertrand. In huis wonen ook nog Susanna's moeder Maria Bertrand, de ondermeester Jan Georg Carel Selig terwijl het echtpaar Duperron vijf minderjarige kinderen heeft. Om de zaak draaiende te houden zijn er vijf meiden in vaste dienst. Afgaand op namen van de jonge heren gaat het om mensen die niet uit Oosterhout komen. Namen als Lith de Jeude, Decourt, Van Plettenberg, Rappard, Tegelberg, Cassa, Probstingen en Van Sugtelen verwijzen naar Holland en Utrecht (Lid de Jeude). Nader onderzoek om deze veronderstelling te toetsen is wenselijk. In 1799 bestaat de jongenskostschool nog steeds.¹⁰⁵ Hij wordt dan geleid door Arnoldus Leenders, maar de meester krijgt geen salaris meer uit de vrijheidskas, zoals voorheen. De school bleef met onderbrekingen tot diep in de negentiende eeuw bestaan.¹⁰⁶

Conclusies

Het onderwijs is al in de middeleeuwen een zaak waar aandacht aan wordt besteed en die belangstelling nam na 1500 alleen maar toe. Drie partijen bemoeien er zich mee: de kerk, de overheid en de ouders. In de stad Breda is dat het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, in de dorpen de pastoor. De ouders vragen al in de zestiende eeuw om meer en beter onderwijs voor hun nageslacht. Humanisten als Erasmus en Agricola hechten grote waarde aan goed onderwijs, waarbij zij vooral het vormend element benadrukken. Daarnaast wordt er kennis overgedragen, om te beginnen lezen en schrijven, en vaak wat elementair rekenen. De protestantse godsdiensten hebben nog een extra argument om te hameren op leesvaardigheid: elke gelovige moet de Bijbel kunnen lezen.

Naast en boven het basale onderwijs is er de Latijnse school, die zich na 1650 ontwikkelt tot een vooropleiding van de universiteit. Het zijn de zoons van de elite die naar deze school gaan om daarna te gaan studeren aan een 'academie' in de Republiek of daarbuiten. Onder de Republiek gaan hogere overheden zich met het onderwijs bemoeien. In Staats-Brabant stelt de overheid in Den Haag het beleid op hoofdlijnen vast. De officiële, ten dele door de staat gefinancierde school geeft onderwijs met een gereformeerde snit, maar omdat de bevolking in de steden in meerderheid en die op het platteland bijna helemaal katholiek is, ontstaan er illegale bij-scholen waar vaak les wordt gegeven door vrouwen.

Kort vóór 1500 komt uit de Zuidelijke Nederlanden een nieuw schooltype overwaaien, de Franse school. Het Frans is er de voertaal, daarnaast wordt een breed, sterk variërend pakket aan vakken aangeboden dat jongens én meisjes voorbereidt op hun latere bestaan als koopman, vakman of huisvrouw. De nieuwe school concu-

reert met de oudere Latijnse school en trekt meer leerlingen. De Latijnse scholen worden steeds kleiner maar blijven echter bestaan. Ze worden het schooltje voor de zoons van de bestuurlijke elite. In Breda zijn het de zusters norbertinessen die in of vóór 1583 met een Franse school beginnen. Zij geven alleen les aan meisjes. Kort voor 1583 komt daar een door een priester geleide Franse school bij. De overheid bemoeit zich minder intensief met dit nieuwe schooltype, wat tot gevolg heeft dat het zich vrijelijk kan ontwikkelen en dat de variatie in kwaliteit heel groot is. Vaak zijn deze scholen verbonden met een kostschool waar de leerlingen intern zijn. De leiding berust meestal bij een echtpaar. In 1730 wil het Bossche stadsbestuur een gehuwde man als Franse schoolmeester omdat er een kostschool bij hoort. Met zijn tweeën kunnen zij het huishouden en het onderwijs wel aan.¹⁰⁷ Uit allerlei documenten blijkt dat zowel de ouders als de plaatselijke besturen graag zagen dat er een Franse school kwam. De ouders stelden dit type onderwijs op prijs, het 'was handig'. De stads- en dorpsbesturen hadden vooral oog voor het gunstig economisch effect. Al die jongens en meisjes zorgden voor vertier, voor consumptie, en dat was weer goed voor de winkeliers. Vaak werd een Franse school fiscaal en anderszins door de plaatselijke overheid gefaciliteerd. Er zijn aanwijzingen dat in Staats-Brabant het aantal Franse scholen in de achttiende eeuw toeneemt.

In Oosterhout ontstaan in de achttiende eeuw twee Franse kostscholen. De jongensschool wordt officieel opgericht in 1725, de meisjesschool in 1760. Beide scholen doen het goed en trekken leerlingen aan die vermoedelijk vooral afkomstig waren uit Holland, Utrecht en Zeeland. Oosterhoutse kinderen konden de lessen ook volgen, maar de nadruk lag op de interne leerlingen.

Het in 1760 vastgesteld reglement voor de jongensschool is in hoge mate een normatief document. Het geeft aan waar het de opvoeders, ouders en meesters, om te doen was. De jongens moesten worden opgevoed tot fatsoenlijke burgers. Nette en schone kleding, en een goede lichaamshygiëne maakten daar deel van uit. De jongens werden uitstekend gevoed en stonden onder streng toezicht. Alleen uitgaan was er niet bij. Het lesprogramma duurde van 's morgens vroeg tot 's avonds laat. Er bleef nauwelijks tijd over om iets voor jezelf te doen. Het bestaan van deze twee scholen is ook een symptoom van het stedelijk karakter van Middelwijk, het gehucht met de parochiekerk dat zich in de achttiende eeuw ontwikkelt tot het centrum van de vrijheid. Oosterhout werd een concurrent van Breda, wat goed aan het licht kwam in 1760 toen de Oosterhoutse drossaard Hallungius probeerde een Franse meesteres en haar man uit Breda naar Oosterhout te lokken. Er was reuring en ten slotte ging het niet door, maar tóch.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN

Archieven

Brabants Historisch Informatie Centrum 's-Hertogenbosch (BHIC),
Classis Breda, toegangsnummer 255
Collectie Rijksarchief, toegangsnummer 178
Commissie van Breda, toegangsnummer 80
Rentmeester-generaal der Domeinen, toegangsnummer 9

Nationaal Archief Den Haag (NAG)
Nassause Domeinraad na 1581 (NDR), toegangsnummer 1.08.11
Raad van State na 1581, toegangsnummer 1.01.19

Regionaal Archief Tilburg (RAT)
Dorpsarchief Oosterhout (OAO), toegangsnummer 2000
Schepenbank Oosterhout (ASO), toegangsnummer 2006
Oud Notarieel Archief (ONA), toegangsnummer 2009

Stadsarchief Breda (SAB)
Oud Stadsarchief (OSA)
Weeskamer Breda.

Literatuur en bronnenedities

- Beckers, Danny, en Marjolein Kool ed., *Willem Bartjens. De Cijfferinghe (1604). Het rekenboek van de beroemde schoolmeester* (Verloren, Hilversum, 2004).
- Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (VU Uitgeverij, Amsterdam, 1993).
- Boekholt, P.Th.F.M., en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1987).
- Boekholt, P.Th.F.M., *De onderwijsenquête van 1799. Overzicht van de toestand van scholen en onderwijs in Nederland* (Uitgave in eigen beheer; wel opgenomen in de Nederlandse Centrale Catalogus (NCC); Paterswolde, 2006).
- Brok, C.J.M., 'Scholen en onderwijs in Breda omstreeks 1862', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 15 (1962) 273-291.
- Cau, C. ed., *Groot Placaet-boeck* (9 delen; Den Haag, 1658-1796).
- Cerrutti, F.F.X. ed., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (dl. II, Kemink en Zoon, Bussum, 1972).
- Cerrutti, F.F.X. en F.A. Brekelmans ed., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (dl. III, Walburg Pers Zutphen, 1990).
- Delahaye, Albert, *Archief van de gemeente Steenberghe. 1^e afd. Oud archief der stad tot 1810* (Gemeentebestuur van Steenberghe, 1963).
- Duijghuisen, M.J.M., met medewerking van P.M.M. Klep, *Geschiedenis van Breda. III 1795-1860, Hoofdlijnen en accenten* (Boekhandel Gianotten, Breda, 1990).
- Erasmus, Desiderius, *De lof der zothed* (vertaling door A.J. Hiensch; Het Spectrum Utrecht/Antwerpen, 1970).
- Esseboom, Cees, 'Onderwijs op het Eiland van Dordrecht', in: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies red., *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Verloren Hilversum 1998) 307-325.
- Frijhoff, Willem, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw', in: *Onderwijs & opvoeding in de achttiende eeuw* (APA Holland University Press, Amsterdam & Maarssen 1983) 3-39.

- Gorisse, Cock red., *Oosterhout, niet van gisteren* (Signifikant Oosterhout 2009).
- Haas, Martinus de, *Bossche scholen van 1629 tot 1795* (Teulings, 's-Hertogenbosch, 1926).
- Huizinga, J., *Erasmus* (2de druk; Tjeenk Willink, Haarlem, 1925).
- Jeurgens, Charles, en Paul Klep, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813*, digitaal bestand te vinden op: www.huygens.knaw.nl.
- Nauwelaerts, M.A., *De oude Latijnse school van Breda* ('s-Hertogenbosch, 1945).
- Nauwelaerts, M.A., 'Scholen en onderwijs', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. dl. IV* (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1980) 366-371.
- Nauwelaerts, M.A., 'Opvoeding en opvoedkunde. Het secundair onderwijs', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl. VII* (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1980) 270-277.
- Nauwelaerts, M.A., 'Het secundair onderwijs', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. dl. VII* (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1980) 277-288.
- Placidus, pater, 'Geschiedenis der katholieke kerk te Breda', in: F.F.X. Cerutti e.a. red., *Geschiedenis van Breda. dl. I* (ongewijzigde herdruk, Interbook International Schiedam, 1976) 123-182.
- Riemens, K.J., *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIIe au XIXe siècle* (Sijthoff, Leyde, 1919).
- Serrure, C.P. red.], 'Het schoolwezen te Antwerpen in 1579 en 1580' in: *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche Letterkunde, Oudheid en Geschiedenis*, 3 (Gent, 1859-1860) 325-377.
- Sponselee-De Meester, M.T.A.R., *Het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal in de Staatse periode 1625-1795* (Verloren, Hilversum, 2003).
- Uytven, R. van, e.a. red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Waanders en Davidsfonds, 1ste druk, Leuven, 2004).
- Vos, Aart, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Verloren Hilversum, 2007).
- Wolf, H.C. de, 'Onderwijs en opvoeding in de Noordelijke Nederlanden 1795-1813', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. dl. XI* (Unieboek, Bussum, 1983) 36-46.
- Woude, A.M. van der, 'De alfabetisering', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. dl. VII* (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1980) 256-264.

AANTEKENINGEN

- 1 Beckers en Kool, *Willem Bartjens*, 136.
- 2 Beckers en Kool, *Willem Bartjens*, 10-13.
- 3 In het taalgebruik van rond 1600 bedoelde men met *duitsch* of *nederduitsch* wat wij nu het Nederlands noemen. Wat wij thans Duits noemen werd toen Hoogduits genoemd.
- 4 Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 22.
- 5 Brok, 'Scholen en onderwijs'.
- 6 Nauwelaerts, *Latijnse school*.
- 7 Gorisse, *Oosterhout*, 262-264.
- 8 Tenzij anders vermeld is voor deze en de volgende paragrafen geput uit: Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, Nauwelaerts, 'Scholen en onderwijs', Nauwelaerts, 'Opvoeding en opvoedkunde', Nauwelaerts, 'Het secundair onderwijs' en Van der Woude, 'Alfabetisering'.
- 9 SAB, Weeskamer, inv. nr. 160.
- 10 Placidus, 'De katholieke kerk', 168.
- 11 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 139.
- 12 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 140.
- 13 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 141.
- 14 Nauwelaerts, 'Onderwijs en opvoeding', 271.
- 15 Erasmus, *Lof der zotheid*, 90-91 (caput 49).
- 16 Nauwelaerts, 'Opvoeding en opvoedkunde', 271.
- 17 Cau, *Groot Placaet Boeck*, dl. I, kolom 469-476. Het betreft een plakkaat van Karel V van 7 oktober 1531.
- 18 BHIC, Commissie van Breda, inv. nr. 675.

- 19 BHIC, Commissie van Breda, inv. nr. 675. De door mij hertaalde tekst luidt in het origineel: *ende want godelijck ende redelijck is dat het geene dat den prochiaen boven sijne alimentatie overschiet, worden den armen ende fabrijske geapliceert.*
- 20 Placidus, 'Katholieke kerk', 173.
- 21 RAT, ASO, inv. nr. 289, akte d.d. 13 februari 1599.
- 22 Nauwelaerts, 'Opvoeding en opvoedkunde', 262.
- 23 Van der Woude, 'De alfabetisering'. De hierna vermelde cijfers op p. 260.
- 24 Frijhoff, 'Van onderwijs tot opvoedend onderwijs', 15.
- 25 Serrure, 'Schoolwezen Antwerpen', 329-333.
- 26 Serrure, 'Schoolwezen Antwerpen', 370.
- 27 Cerutti, *Rechtsbronnen*, II, 59. Er staat daar: *cum regimen scholarum ad nostram pertineat dispositionem et collationem.* Men sprak van scholen in plaats van een school omdat men elke klas als een school beschouwde.
- 28 Cerutti, *Rechtsbronnen*, III, 23.
- 29 RAT, ADO, inv. nr. 5, f 62/58 (dubbele nummering), akte d.d. 14 december 1583.
- 30 RAT, ADO, inv. nr. 6, resolutiën magistraat, d.d. 2 juni 1588, f 64r.
- 31 NA, NDR, inv. nr. 7979, f 2r – 10v, d.d. 1 juni en 15 augustus 1597.
- 32 SAB, OSA, inv. nr. 2831, vastgesteld op 30 maart 1643.
- 33 SAB, OSA, inv. nr. 2831. De originele tekst luidt: *het zaet daer alle geschicktheyt in de kercke ende repulijque te verwachten is.*
- 34 BHIC, Collectie Rijksarchief, inv. nr. 182, f 344r en volgende (resolutie Raad van State van 22 mei 1640).
- 35 Cau, *Groot Placaet-boeck*, dl. II, kolom 2409-2418. Resolutie van de Staten-Generaal van 3 mei 1655. De tekst van de reglementen van 1655 en 1725 is ook te vinden op de website van Hein Vera: <http://home.wxs.nl~vera0000/home.html>.
- 36 Vos, *Burgers, broeders en bazen*, 250-375 (over het leven in de gereformeerde kerk van 's-Hertogenbosch. Wat Vos daar schrijft was ook van toepassing op stad en land van Breda).
- 37 Artikel 10 van het reglement van 1655 luidt: *discipline moet niet te sacht noch te wreet wesen, maer met een ooghmerck van verbeteringe, ende discretie, nae den aerdt, teerheyte ende humeuren der kinderen gemedereert, ende dat alleenelijck volgens de ordinare schooldiscipline, met roede en placke.*
- 38 RAT, OAO, inv. nr. 287 (rekening van de vrijheid jaar 1770).
- 39 Kloppen of kwezels zijn katholieke vrouwen die de geestelijken hielpen bij hun werk als pastor. Dat deden ze vooral door allerlei vormen van sociaal werk en het geven van onderwijs.
- 40 BHIC, Classis Breda, inv. nr. 5 (classicale acta, rapport van 21 juni 1708).
- 41 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 70-71.
- 42 BHIC, Classis Breda, inv. nr. 4 (classicale acta, vergaderingen 21 april 1683 en 5 januari 1685).
- 43 Van Uytven, *Geschiedenis van Brabant*, 409.
- 44 Nauwelaerts, 'Het secundair onderwijs', 286.
- 45 Riemens, *Esquisse*, 15, en Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 54.
- 46 Riemens, *Esquisse*, 22-26.
- 47 Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 19-21. Voor 's-Hertogenbosch: De Haas, *Bossche scholen*, bijlage C, 260-261. Het aantal leerlingen daalde hier van 480 in 1697/98 naar 157 in 1734/35.
- 48 Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 18.
- 49 Riemens, *Esquisse*, 166.
- 50 Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 21-22.
- 51 Esseboom, 'Onderwijs Eiland van Dordrecht'.
- 52 Esseboom, 'Onderwijs Eiland van Dordrecht', 317.
- 53 Esseboom, 'Onderwijs Eiland van Dordrecht', 312.
- 54 Esseboom, 'Onderwijs Eiland van Dordrecht', 319.
- 55 NAG, Raad van State, inv. nr. 208, resolutie d.d. 12 oktober 1723.
- 56 NAG, Raad van State, inv. nr. 272, resolutie d.d. 27 juni 1749.
- 57 BHIC, Rentmeester-generaal der Domeinen, inv. nr. 34, f 179r en volgende.
- 58 Zie voor deze enquêtes: Jeurgens en Klep. Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813, te vinden op: www.huygens.knaw.nl. Zie voor de enquête van 1799: Boekholt,

- Onderwijsenquête*. De gegevens over westelijk Noord-Brabant op p. 68–71. Onder westelijk Noord-Brabant is gerekend de huidige provincie Noord-Brabant ten westen van de Donge met inbegrip van het tot de Baronie behorende aan weerszijden van de Donge gelegen dorp Dongen, en met inbegrip van het toen nog bij Holland horende gebied.
- 59 In 1798 was na de staatsgreep van januari van dat jaar een nieuwe departementale indeling doorgevoerd. Het grootste deel van de Baronie lag in het departement van de Schelde en de Maas, maar Oosterhout in dat van de Dommel.
- 60 Placidus, 'Katholieke kerk Breda', 153-154. Koorzusters besteden met merendeel van hun tijd aan het bidden en zingen van het koorgebed, werk- of lekenzusters doen het ruwe handwerk zoals schoonmaken, koken en wassen, en novicen zijn vrouwen die willen intreden en worden opgeleid en beproefd om te zien of ze voor een kloosterlijk leven geschikt zijn.
- 61 Sponselee-De Meester, *Norbtiinessenklooster*, 41.
- 62 Sponselee-De Meester, *Norbtiinessenklooster*, 42.
- 63 Sponselee-De Meester, *Norbtiinessenklooster*, 42. Het vermogen van Catharinadal bestond voornamelijk uit renten in geld en rogge.
- 64 Sponselee-De Meester, *Norbtiinessenklooster*, 42.
- 65 SAB, OSA, inv. nr. 2820.
- 66 Riemens, *Esquisse*, 111.
- 67 SAB, OSA, inv. nr. 2827.
- 68 SAB, OSA, inv. nr. 2835.
- 69 SAB, OSA, inv. nrs. 1652 (kohier personele quotisatie jaar 1665) en 1658 (kohier personele quotisatie jaar 1699). De inwonertallen zijn met inbegrip van de geschatte omvang van het garnizoen.
- 70 SAB, OSA, inv. nr. 2843.
- 71 SAB, OSA, inv. nr. 708, hoofdstad uitgaven aan slarissen.
- 72 SAB, OSA, inv. nr. 2845.
- 73 Pas na 1850 werd het begrip bijzonder gekoppeld aan een levensbeschouwelijke grondslag en werd een bijzondere school 'rooms-katholiek', 'protestants-christelijk' of joods. In 1807 was de schoolstrijd nog ver weg.
- 74 Duijghuisen en Klep, *Geschiedenis van Breda. Dl. III*, 123.
- 75 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 249r.
- 76 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 250r.
- 77 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 251r.
- 78 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 252r.
- 79 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 259r.
- 80 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 260r.
- 81 RAT, ADO, inv. nr. 13, f 118v-119r (reglement d.d. 15 september 1721).
- 82 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 302r-307r.
- 83 Gorisse, *Oosterhout*, 230.
- 84 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f374r en volgende.
- 85 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 395r-405r.
- 86 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 414r-416r.
- 87 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 419r-420r.
- 88 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 422r-423r.
- 89 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 447r-449r.
- 90 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 462r.
- 91 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 463r-464r. Een akte met de benoeming van het echtpaar Van Dyk-Kock werd in het dossier niet aangetroffen, maar het rekest van 1762 meldt dat de magistraat hen heeft aangesteld.
- 92 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 464r-464r.
- 93 RAT, ADO, inv. nr. 548.
- 94 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 494r-496r. Met plattegrond van het huis waarin de kostschool gevestigd is.
- 95 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 499r.
- 96 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 503r.

- 97 Boekholt, *Onderwijsenquête*, 71.
- 98 Gorisse, *Oosterhout*, 345.
- 99 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 437r-445r.
- 100 De tekst spreekt van 'burgersbier'. Daar tegenover stond het dun bier, met een laag stamwortgehalte en weinig alcohol dat bestemd was voor de armen en minvermogenden.
- 101 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 466r-469r.
- 102 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 470r.
- 103 NAG, NDR, inv. nr. 11895, f 472r-473r.
- 104 RAT, ADO, inv. nr. 548 (kohier hoofdgeld-gemaal belastingjaar 1767/68), f 45r. Het hoofdgeld was in 1687 ingevoerd in de plaats van de landelijke accijns op meel en bedroeg 20 stuiver voor volwassenen (16 jaar en ouder) en 10 stuivers voor minderjarigen. De kohieren werden jaarlijks opgesteld.
- 105 Boekholt, *Onderwijsenquête*, 71.
- 106 Gorisse, *Oosterhout*, 345.
- 107 Haas, *Bossche scholen*, 218.